

РЕКОМЕНДАЦІЇ

*для місцевих органів виконавчої влади,
органів місцевого самоврядування
та громадських організацій щодо заходів,
пов'язаних зі збереженням та вшануванням
пам'яті учасників, жертв та подій
Російсько-української війни*

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

національний музей
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ
меморіальний комплекс

НАЦІОНАЛЬНИЙ
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
ГЕРОЇВ НЕБЕСНОЇ СОТНІ –
МУЗЕЙ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

■ ЗМІСТ

ВСТУП

I. МЕМОРІАЛЬНІ МІСЦЯ Й МІСЦЯ ПОХОВАННЯ

II. МУЗЕЄФІКАЦІЯ ВІЙНИ

III. КОМЕМОРАТИВНІ, МИСТЕЦЬКІ, ДОСЛІДНИЦЬКІ, ІНФОРМАЦІЙНІ ТА ІНШІ ЗАХОДИ

ДОДАТКИ

- Хронологія російсько-української війни
- Історичний досвід облаштування мілітарних місць пам'яті в Україні протягом 20-поч. 21 ст.
- Досвід Національного музею історії України у Другій світовій війні у час повномасштабного вторгнення
- Досвід меморіалізації російсько-української війни на прикладі міста Чернігова.
- Приклади комеморації в Україні
- Включення гендерного компонента до рекомендацій про роботу з пам'яттю
- Міжнародні приклади меморіальних проєктів та практик
- Методика усної історії
- Збір свідчень про мужні та людяні діяння під час російсько-української війни

КОРИСНІ ПОСИЛАННЯ

■ Вступ

20 лютого 2014-го розпочалася активна збройна агресія Росії проти України з переміщенням російських військових підрозділів у Криму та в районі Керченської протоки. Ця дата зафіксована на відомчій медалі Міністерства оборони Росії «За повернення Криму». А в заяві Верховної Ради України від 21 квітня 2015 року та в Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення дати початку тимчасової окупації» 20 лютого 2014 року визначено днем початку російської агресії.

24 лютого 2022 року РФ розпочала повномасштабне воєнне вторгнення в Україну. Цей напад пришвидшив консолідацію української нації. Національна єдність стала основою успішного спротиву. Наступ військ РФ вдалося зупинити завдяки спільним зусиллям українців, які стали на захист держави в лавах Збройних сил України, Національної гвардії України та масового волонтерського руху.

Війна продовжується. Вона впливає на життя українців, події та наслідки війни мають і матимуть вплив на українську та світову спільноту й по закінченню бойових дій. Вже зараз зрозуміло, що історія сучасної російсько-української війни посяде центральне місце в новітній українській історії та національній пам'яті.

Над розробкою методичних рекомендацій працювали:

Український інститут національної пам'яті: Антон ДРОБОВИЧ, Володимир ТИЛИЩАК, Вікторія ЯРЕМЕНКО, Тетяна КОВТУНОВИЧ, Іван СТИЧИНСЬКИЙ; Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні - Музей Революції Гідності: Анастасія ГАЙДУКЕВИЧ-КАЧУРА, Катерина РОМАНОВА, Ольга САЛО; Національний музей історії України у Другій світовій війні: Ірина Коцаб'юк.

Авторський колектив висловлює щирю вдячність за допомогу та підтримку:

Платформі культури пам'яті "Минуле/ Майбутнє/Мистецтво" та ГО "Музей сучасного мистецтва: Катерині СЕМЕНЮК, Юлії ГНАТ, Ользі БАЛАШОВІЙ, Оксані ДОВГОПОЛОВІЙ; Платформі пам'яті "Меморіал": Анастасії АБРАМЕЦЬ, Валерії ЛАУДІ; Департаменту культури та туризму Київської обласної державної адміністрації: Анні КУЦЕНКО, Євгенію САМОЙЛЕНКО; Центру досліджень воєнної історії Збройних сил України: Володимирі СИМПЕРОВИЧУ, Андрію КАЧУРІ, Фонду «Партнерство за сильну Україну»: Ользі КОТЮК, Марині РУДЕНКО, Ірині КУПЧИНСЬКІЙ, а також: Юрію САВЧУКУ, Віталію НАХМАНОВИЧУ, Євгенії КАЛУГІНІЙ, Ганні БАЙКЕНІЧ, Олені ОХРИМЧУК, Вікторії СКУБІ, Олександрі ПОПЛАВЕЦЬ, Тетяні ПРИВАЛКО.

Верстка: Лариса ЦИБУЛЬСЬКА

■ Сміслові акценти

Україна веде справедливу оборонну війну проти Росії, яка вчинила проти нашої держави та її громадян міжнародний злочин агресії. Ми захищаємося, боронимо рідну землю, на нашому боці правда, це визнають міжнародні організації, а Генасамблея ООН чітко засудила російську збройну агресію.

Війна Росії проти України розпочалася в лютому 2014 року з тимчасової окупації АР Крим та окремих районів Донецької та Луганської областей. До 2022 року війна тривала у форматі АТО та ООС проти російських окупантів та їхніх проксі-формувань з місцевих сепаратистів, які зрадили державу і перейшли з різних причин на бік росіян. Протягом всього часу війни мільйони українців стали заручниками російської агресії. В лютому 2022 року Росія вдалася до повномасштабної агресії та спробувала в короткий час окупувати більшість території України, включно із захопленням столиці – міста Києва. Коли це не вдалося зробити, і Сили оборони дали відсіч загарбникам, Росія збільшила використання методів ведення терористичної війни, якими послуговувалася з перших днів – катування, сексуальне насильство, вбивства, залякування, депортації, пограбування та створення нестерпних умов життя в першу чергу для цивільних людей.

Є численні докази того, що російська армія вчиняла на тимчасово окупованих територіях України воєнні злочини, а також є достатньо підстав стверджувати, що збройні сили РФ паралельно зі злочином агресії вчиняють акт геноциду проти українців.

Наразі тривають розслідування та збір свідчень і доказів для засудження російських злочинів, вчинених проти українських цивільних та військових. Більшість відомої інформації шокує, однак вона досі неповна, а відтак масштаб злочинів є більшим, ніж ми бачимо зараз.

Українська держава та суспільство робить все можливе, щоб зберегти пам'ять про загиблих захисників і захисниць, цивільних осіб, ідентифікувати жертв та вшанувати всіх людей, які проявили людяність та героїзм у боротьбі проти терористичного агресора.

Пам'ять про цю війну обов'язково мусить бути збережена. Відстоювання незалежності в російсько-українській війні є ключовою подією в історії сучасної України.

Зазвичай світові практики вшанування й осмислення війни починаються вже після завершення подій - припинення бойових дій. Однак, події нинішньої війни відбуваються дуже стрімко, й щоб запобігти забуванню багатьох з них - ми вже сьогодні маємо робити перші кроки у напрямі меморіалізації.

Уже зараз необхідно міркувати, як найкраще зберегти пам'ять про учасників, жертв та події війни та сформувати нову культуру пам'яті.

Вшанування пам'яті має відбуватися за кількома основними напрямками:

- упорядкування місць поховань - військових цвинтарів, секторів військових поховань, а також впровадження сталих практик відповідних поховальних церемоній;
- створення, впорядкування і збереження меморіальних місць/місць пам'яті;
- увічнення пам'яті про учасників та події війни в публічному просторі населеного пункту: встановлення меморіальних табличок, пам'ятників, меморіалів, перейменування та присвоєння назв;
- створення мартирологів, книг пам'яті, інших меморіальних видань;
- збереження та збирання артефактів, пов'язаних із місцями та учасниками бойових дій, створення музеїв чи організація спеціальних музейних експозицій;
- збирання та публікація історій учасників війни, запис і збереження усних свідчень про війну;
- сприяння проведенню наукових та краєзнавчих досліджень;
- розробка і впровадження комеморативних практик, мистецькі, освітні, інформаційні та дискусійні проекти й кампанії.

Ці методичні рекомендації слід сприймати як допоміжний дороговказ, а не 100% вказівку до виконання. У разі виникнення питань щодо викладеного радимо звернутися до фахівців. Посилання на мережеві ресурси профільних інституцій зібрані в окремому розділі.

Методичні рекомендації розробила команда чільних установ профілю політики пам'яті, меморіалізації та музейної справи: Українського інституту національної пам'яті, Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні - Музею Революції Гідності, Національного музею історії України у Другій світовій війні.

■ I. MEMORІАЛЬНІ МІСЦЯ Й МІСЦЯ ПОХОВАННЯ

Створення, впорядкування і збереження меморіальних місць/ місць пам'яті

Меморіальні місця створюють з метою увічнення пам'яті про російську-українську війну, її жертв, героїзм та звитягу воїнів і цивільних громадян, держави, а також для фіксування та нагадування про злочини, вчинені загарбниками, здійснення національно-патріотичного виховання. Такі меморіальні місця повинні доносити правду про перебіг війни та наочно доводити незаперечну цінність миру.

Меморіальні місця можуть бути місцевого та загальнонаціонального значення.

Що необхідно зробити для створення меморіальних місць?

Першим кроком меморіалізації повинно бути належне документування місць, бойових дій, героїчного спротиву агресії, злочинів російських окупантів в Україні, а також створення на цій основі відповідних електронних баз даних, переліків, геоінформаційних систем тощо. У цьому важливо надавати всіляку підтримку та сприяння дослідникам та краєзнавцям.

Меморіальні місця створюються на основі автентичного середовища, елементи якого пов'язані з конкретним меморіальним змістом. Особливістю таких меморіалів має бути синтез історико-фактологічних, містобудівельних та монументально-декоративних засад, що об'єднані в загальний змістовний ряд і створюють єдину меморіальну зону, присвячену відображенню у пластичних формах відповідного змісту (героїчного, епічного, жертвовного тощо) та ствердження позитивного ідеалу. Як правило, вони мають бути розраховані на огляд значною кількістю людей.

Меморіальні місця можуть створюватись на території чи включати:

- місця спротиву російській агресії (місця боїв, оборонні та ін. споруди);

- місця поховання захисників України;
- місця поховання жертв окупації (поховання, братські могили, ділянки кладовищ);
- місця, де окупанти чинили вбивства та інші злочини (місця розстрілів, вбивств, ув'язнень, катувань);
- об'єкти й споруди, зруйновані чи понівечені російськими військовими, зокрема й культурні пам'ятки чи розстріляні цивільні автомобілі.

Можливим, але не обов'язковим є створення символічних місць пам'яті російської-української війни у центральних частинах населених пунктів.

Вибір місця для спорудження, чи облаштування місця пам'яті доцільно здійснювати у діалозі з місцевими громадами.

Під час створення таких меморіальних місць потрібно співпрацювати з профільними освітніми, науковими, музейними інституціями, окремими науковцями, музейниками та іншими фахівцями.

Спорудження меморіалів, облаштування місць пам'яті у населених пунктах може бути здійснено коштом громад, але при обов'язковій методичній, науковій та мистецькій підтримці МКІП та УІНП.

Загальні настанови до проєктів з меморіалізації російсько-української війни

- зрозумілість стилістики проєкту, його меседжів;
- уникнення можливих конфліктних інтерпретацій подій (крім випадків, коли це важливо для розуміння суті подій, виходить з історичного контексту і свідомо закладено на рівні концепції меморіального простору);
- уникати розважального характеру у підходах до облаштування місць пам'яті;;
- уникнення ризику ретравматизації тих, хто пережив травматичні події війни на власному досвіді;
- інтеграція локального в загальне при збереженні його самодостатності.

Якщо відвідувач зможе потрапити лише в одне місце, то він має отримати уявлення про загальне: війну, позицію України у війні, іншу актуальну інформацію.

Кожне місце пам'яті містить:

1. об'єкт або ділянку місцевості, що пов'язані з подіями війни. За можливості, при створенні таких місць важливою є перспектива огляду, тобто щоб відвідувачі мали можливість із віддалення або з певного ракурсу побачити ті чи інші об'єкти. Таким чином, можна уникнути масового відвідування житлових районів, наприклад, частково зруйнованих артилерією та бомбардуваннями, що може завдавати клопоту місцевим жителям. При визначенні локації, пов'язаної з подіями війни, необхідно розглянути можливість включення до неї вже сформованих об'єктів стихійної меморіалізації, зокрема місць, пов'язаних із насиллям, здійсненим російською армією. Об'єкти стихійної меморіалізації – це локації, які виникли спонтанно завдяки активності громадян, найчастіше з метою вшанування пам'яті жертв війни, обстрілів, розстрілів мирного населення. Якщо такі об'єкти стихійної меморіалізації вже припинили своє існування, варто згадати про них під час екскурсії;

2. інформаційні стенди, лаконічні, антивандальні, двомовні (англійська та українська), із достатньою кількістю візуального матеріалу. Всі стенди мають бути виконані в одному стилі, з використанням одного типу шрифту, єдиного правила атрибуції матеріалів, кольорових рішень, пропорцій тощо. Потрібно щоб стенди були доступні для людей з інвалідністю та маломобільних груп населення (пандуси, під'їзди, використання шрифту Брайля тощо), а також були добре освітлені та зручно розташовані;

3. місце вшанування та рефлексії, тобто місце, де всі охочі зможуть, наприклад, зробити запис співчуття, покласти квіти, скласти пожертву, нарешті просто постояти та помовчати тощо. Таким місцем вшанування може бути алея, пам'ятник, приміщення в адміністративній будівлі інший символічний об'єкт тощо. Наявність місця пошанування надасть осмисленості переміщенням відвідувачів, а також мінімально задовольнить потребу до співдії та пошанування, якою зазвичай керуються люди, які їдуть у подібні поїздки;

4. хоча б мінімально підготовлену інфраструктуру (паркінг, санітарні вузли, криті приміщення тощо).

При визначенні місць пам'яті, тобто об'єкту або ділянки місцевості, пов'язаних із подіями війни, інформаційних стендів, місць вшанувань, інфраструктурних об'єктів необхідно враховувати думку громади та враховувати потреби місцевих жителів.

У межах кожного населеного пункту можливо створити кілька місць пам'яті.

Вимоги щодо наративу та візуалізації проекту

При створенні стендів та інформаційних матеріалів необхідно максимально утримуватися від суб'єктивних інтерпретацій та оціночних суджень, надавати виключно перевірені дані. Чесність та точність – одна з ключових умов гідної пам'яті. Будь-яке перебільшення чи емоційне судження, що не відповідає дійсності або є дискусійним, може бути використано недобросовісними людьми та російськими пропагандистами для дискредитації жертв та пам'яті про них.

Всі візуальні матеріали (фотографії, відео, інфографіка тощо) мають бути офіційно придбані у їхніх власників або використані з дозволу авторів.

Всі дані (статистика, свідчення, імена, хронологія), які використовуються при створенні стендів, мають бути обов'язково перевірені. Важливо використовувати фемінітиви для меморіальних написів про жінок. Якщо наразі немає остаточних даних, то про це так і має бути зазначено з уточненням того, станом на який час вони наведені. Помилки в таких питаннях будуть обов'язково потім використані ворожою пропагандою для підваження викладу подій українською стороною, а також в майбутніх трибуналах для заперечення й дискредитації позиції звинувачення.

У випадку використання усноїсторичних матеріалів обов'язково дотримуватися відповідної методології їх збору та використання.

Упорядження місць поховань - військових цвинтарів, секторів військових поховань, а також впровадження сталих практик відповідних поховальних церемоній

Упоряджене місце поховання є одним з найбільш поширених та доступних засобів збереження пам'яті про захисників держави.

В Україні від 2014 року розпочато створення на цвинтарях спеціальних секторів військових поховань. На жаль, від початку повномасштабного вторгнення ці сектори збільшуються, що потребує особливої уваги до їхнього облаштування та догляду.

На секторах військових поховань бажано використовувати типові надгробки під час опорядження могил (детальніше в рекомендаціях УІНП про типовий надгробок). Типовий надгробок на могилі військовослужбовця є вже сталою міжнародною практикою й показує належне вшанування кожного загиблого героя незалежно від його звання та посади.

Окрема могила або сектор військових поховань є не лише місцем останнього спочинку загиблого, а й місцем-простором пам'яті. Як про конкретну загиблу особу, так і загалом про героїчний чин усіх захисників та захисниць України під час російсько-української війни. Тому утримання її у належному стані є не лише ознакою поваги до загиблої людини, а й показником ставлення громади до історії своєї держави.

Рекомендуємо також клопотати про присвоєння статусу пам'яток історії місцевого значення кладовищам, на яких існують сектори військових поховань.

Статутами формувань Сил безпеки й оборони України визначені церемонії поховання загиблих військовослужбовців, яких доцільно дотримуватися під час проведення комеморативних заходів на секторах військових поховань. До них також можна додати практики щорічного прибирання могил у конкретний день, церемонію підняття прапора над загальним меморіальним пам'ятним знаком на секторі військового кладовища.

Відвідування військових меморіалів та інших пам'ятних місць, пов'язаних з російсько-українською війною, можна включати до обов'язкової програми заходів під час відвідання громади офіційними делегаціями.

Увічнення пам'яті про учасників та події війни в публічному просторі населеного пункту: встановлення меморіальних табличок, пам'ятників, меморіалів, перейменування та присвоєння назв, створення книг пам'яті, мартирологів

У контексті комеморативних практик публічні простори населених пунктів відіграють дуже важливу роль. На площах, у парках і скверах найчастіше встановлюють пам'ятники, пам'ятні знаки, споруджують меморіали. Тож сьогодні комеморативний об'єкт, особливо розташований у публічному просторі для виконання символічної місії, має бути, з одного боку, таким, що вирізняється на тлі навколишнього ландшафту і привертає увагу, а з іншого - інклюзивним, доступним для споглядання, відвідування і сприйняття дуже різними людьми.

Комеморація, пам'ять про подію має більший ефект, коли вона персоналізована. Чітке усвідомлення конкретної втрати сприяє повнішому розумінню негативних наслідків глобального злочину, який чинить Росія. Саме через це важливим буде створення локальних мартирологів, книг пам'яті, або інших видань, пов'язаних із втратами.

Також увічненням пам'яті про загиблих є встановлення на честь них **меморіальних дощок**. Дані пам'ятні знаки встановлюються на будівлях, безпосередньо пов'язаних із подіями загиблих, або в місцях, де відбувались визначні історичні події.

Практика встановлювати меморіальні дошки борцям за незалежність є доволі поширеною серед країн-сусідів України: Польщі, Словаччини, Румунії, Угорщини. Зокрема, в Польщі меморіальні дошки, присвячені подіям Варшавського повстання 1944 р., становлять пласт тематичного маркування простору в середмісті Варшави. В Будапешті за допомогою меморіальних дощок відбувається меморіалізація місць, пов'язаних з антикомуністичним повстанням угорців у 1956 р.

Крім персональних меморіальних дощок також можна встановлювати й мартирологічні дошки на стінах храмів або муніципальних будівель. Туди заносяться імена всіх полеглих з даної громади. Саме такі меморіальні дошки поширені в країнах західної та центрально-східної Європи в пам'ять про загиблих у Першій та Другій світових війнах.

З початку військових дій і до 2020 р. в Україні встановлено 3287 меморіальних дощок загиблим (за даними Мінветеранів). Це свідчить про усталення даної комеморативної практики серед українського населення.

Попри таку велику кількість зазвичай меморіальні дошки загиблим захисникам та захисницям мають різне стилістичне оформлення й через це не виокремлюються серед інших пам'ятних знаків. Через це Український інститут національної пам'яті рекомендує встановлювати типові меморіальні дошки. Інформацію про їх дизайн та виготовлення можна знайти на сайті УІНП.

Ініціаторами встановлення меморіальних дощок можуть бути Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, голови територіальних громад, різні громадські й професійні об'єднання, а також громадяни та громадянки України.

Перед встановленням меморіальної дошки до територіальної комісії з питань встановлення пам'ятних знаків подається клопотання до якого входить **перелік документів**:

- Звернення на ім'я голови територіальної громади з пропозицією про встановлення меморіальної дошки;
- Історична або історико-біографічна довідка про подію або особу, що увічнюється;
- Чорновий ескіз меморіальної дошки з урахуванням архітектурних особливостей будівлі/території, на якій її встановлять, та пропозиції щодо тексту напису на ній, опрацьованого Інститутом української мови Національної академії наук України;
- Письмова згода родичів (діти, вдова, вдівець, а якщо їх немає – батьки, рідні брати та сестри) на встановлення меморіальної дошки/пам'ятного знаку (у разі якщо ініціаторами увічнення пам'яті фізичної особи є не близькі родичі);

- Письмова згода ініціаторів клопотання про фінансування робіт з проектування, виготовлення, встановлення меморіальної дошки/пам'ятного знаку;
- Лист-згода власника/балансоутримувача будівлі/території, на якій має бути встановлено меморіальну дошку/пам'ятного знаку.

Важливо пам'ятати, що меморіальна дошка має гармонізувати з будівлею та середовищем, де вона встановлена. Якщо меморіальна дошка розміщується на об'єкті, що перебуває на обліку як пам'ятка архітектури, або історії - встановлення має погоджуватись з відповідними органами: департаментом охорони культурної спадщини, відділом культури та туризму.

Напис на дошці має бути українською мовою, без скорочень із зазначенням найважливіших даних про загиблого чи загиблу. Якщо меморіальна дошка встановлюється на честь іноземця, полеглого за Україну, то на її поверхні робиться також дублювальний напис іноземною мовою, рідною для загиблого (наприклад кримськотатарською чи білоруською).

Подальша процедура встановлення меморіальної дошки така:

- пропозиція-клопотання подається голові територіальної громади,
- від голови ОТГ потрапляє на громадські обговорення.
- за результатом обговорень формується проєкт рішення який затверджується головою територіальної громади.

Встановлена меморіальна дошка є не лише важливим комеморативним об'єктом. Вона також виконує дуже значущу комунікативну функцію - розкриває й доповнює об'єкт пам'яті, робить доступнішими знання про конкретну загиблу постать. У комплексі сукупність меморіальних дощок формує певне сенсове тло навколишнього простору.

Меморіальна дошка-табличка може бути не лише самостійним об'єктом, а й частиною більш масштабного комеморіаційного проєкту. Як приклад можна навести ініціативу "Стріткод" від ГО "Історична платформа". Ініціатори й ініціаторки "Стріткоду" поставили собі за мету створити історичну платформу з історії України, яка буде вбудована в міський простір.

На даний час проєкт реалізується у Києві й охоплює різні періоди - від Середніх віків до російсько-української війни. Серед постатей, учасників та учасниць нинішньої війни з РФ у "Стріткодi" створили матеріали про Романа Ратушного, Юрія Дадака, Юлію Здановську, Олександра Махова, Павла Лі. Проєкт об'єднав навколо себе фахівців та фахівчинь з історії, художників та художниць, родичів та близьких загиблих на війні.

Важливо також буде доповнювати комеморативні об'єкти цифровими інформаційними елементами (в т.ч. й з використанням доповненої реальності та інших сучасних інноваційних рішень).

Український інститут національної пам'яті як центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, одним із головних завдань якого є, зокрема, здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, а також в антитерористичних операціях, підтримує ініціативи щодо увічнення територіальними громадами пам'яті земляків, які віддали своє життя у ході відсічі російської агресії, в тому числі шляхом присвоєння їх імен об'єктам топоніміки населених пунктів.

Україні важливо облаштовувати нові меморіальні простори шляхом прозорих дій, із залученням до обговорення місцевої громади. Проєкти, які розглядаються, до втілення повинні проходити через відкриті й публічні конкурси.

Водночас не можна забувати, що пам'ятання не може обмежуватися встановленням меморіальних дощок чи пам'ятних знаків. Пам'ять має бути живою. Це означає, що крім матеріальних і оприявлених у просторі речей важливе значення мають також інші дії спрямовані на меморіалізацію. Детальніше про них йтиметься у Розділі III.

Перейменування та присвоєння назв вулицям на честь учасників та подій російсько-української війни відбувається згідно з відповідними рішеннями місцевих рад за загальною процедурою відповідно до законів України "Про місцеве самоврядування в Україні" та "Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій".

Меморіальну фіксацію втрат можна проводити на локальному рівні або долучитись до загальнодержавних ініціатив. Наприклад, надсилати матеріали до мережевої **Книги пам'яті полеглих за Україну**, створеної за підтримки Національного військово-історичного музею України.

Мартирологи можуть бути присвячені не лише персоналіям, а й скажімо - втраченим об'єктам культурної спадщини на території громади.

Важливо пам'ятати, що інформація, яка подається до книг пам'яті, має бути правдивою й бажано - максимально вичерпною.

При втіленні вищезазначених проєктів важливо пам'ятати, що всі вони повинні мати громадську згоду. Це забезпечить громади від такого явища, як конкуренція пам'яті, коли наявність будь-якого ресурсу впливає на домінування певних ідей під час комеморації.

■ II. МУЗЕЄФІКАЦІЯ ВІЙНИ

Місія музеїв

Музей – це некомерційна постійно діюча організація на службі суспільства, яка збирає, зберігає, досліджує, інтерпретує та експонує матеріальну та нематеріальну спадщину. Відкриті для громадськості, доступні та інклюзивні, музеї сприяють різноманітності та сталості світу. Їхня робота та комунікація ґрунтуються на засадах етики і професійності, передбачають залученість громад і пропонують різноманітний досвід для освіти, насолоди, роздумів і обміну знаннями” (ICOM, 2022).

Сучасний музейний світ перебуває на етапі переосмислення призначення, ролі, місії. Наведене вище визначення терміну “Музей” гаряче дискутувалось у професійному середовищі декілька років і зрештою було прийняте у такому формулюванні на початку 2022 року.

На сьогодні музейний простір розглядається не лише як місце колекціонування та збереження культурної спадщини, але і як місце для соціальної взаємодії, спільного проживання та набуття досвіду пам’ятання, місце рефлексії, місце проживання травми і її осмислення, місце безпечного діалогу. Зрештою музеї перетворюються на повноцінні інститути історичної/культурної пам’яті.

В умовах війни, попри всі ризики і виклики, саме музеї стають центрами тяжіння для багатьох громад. В глобальному вимірі тема призначення музею може ще дискутуватись роками, але в сьогоденних реаліях музей стає додатково інструментом фіксації та збереження історії російсько-української війни, документації воєнних злочинів, збереження пам’яті про захисників, збереження фактажу подій. Музей перетворюється на свідка. Музей стає місцем відновлення громад. Місцем пам’ятання минулого і сучасного заради майбутнього.

Загальні засади для музейних експозицій

Експозиційна діяльність музею – це видима частина айсберга музейної роботи, яка впливає на відвідувача, відповідає за донесення інформації, ключових акцентів та побудову якісної комунікації й подальшу взаємодію.

Першим етапом створення експозиції має бути формування концептуальної ідеї та пошук відповідей на запитання:

- що ми хочемо розповісти/показати? – визначення ключових повідомлень та акцентів.
- Кому? – визначення ключової та додаткових аудиторій експозиції.
- Для чого? – яку мету створення експозиції ми реалізуємо?
- З чим відвідувач повинен вийти з нашої експозиції? - чітке формулювання очікувань, що має отримати відвідувач.
- Якою колекцією для побудови нарративу ми володіємо? – оцінка наявного матеріалу та джерел отримання додаткових матеріалів.

Наступним етапом є опрацювання наукової концепції експозиції: збір та верифікація наявної інформації, визначення структури експозиції, формування нарративу та ключового сценарію експозиції, вимоги до архітектурно-художнього вирішення й експозиційного устаткування.

При створенні музейної експозиції важливо не минати етап розробки архітектурно-художнього рішення. Навіть найбільш вражаюча історія або унікальний експонат може “загубитись” за невдалого рішення його експонування.

При плануванні та проектуванні необхідно:

- врахувати особливості приміщення музею: наявний чи ні охоронний статус, що визначає дозволені роботи у просторі;
- опрацювати оптимальний маршрут пересування майбутньою експозицією (спланувати проходи, зони накопичення групи, за можливості уникати зіткнення зустрічних потоків тощо);
- визначитись із оптимальною кольоровою гамою та оформленням. При роботі із експозицією про складну та травматичну історію варто уникати зловживання контрастними комбінаціями, які посилюють трагічність та драматизм. Водночас, за мож-

ливості, кольорова гама має враховувати особливості сприйняття інформації слабозорими людьми, людьми в аутичному спектрі тощо.

Сценарій експозиції повинен бути логічним та зрозумілим відвідувачу (відповідно до обраної вами основної цільової аудиторії). Сучасні музейні простори переважно проєктуються з урахуванням інтересу двох категорій відвідувачів - індивідуальних та тих, які надають перевагу супроводу екскурсовода. З огляду на це, потрібно перевіряти розгортання нарративу з позиції відвідувача.

Експозиція повинна бути читабельна - фотоматеріали та копійні матеріали у достатній для зорового сприйняття якості та розширенні. Не допустиме використання фото низької якості, яке при друці має ефект розмиття (за винятком випадків, коли таким є визначений художній ефект). Всі текстові блоки повинні розташовуватись в полі, зручному для сприйняття, нанесені достатньо великим кеглем шрифту, який зручний для читання з відстані 1,5м.

В експозиції історичних музеїв та музеїв про війну варто використовувати:

- інтерактивні зони, які дозволяють взаємодіяти з експозицією напряму, вирішувати завдання, доповнювати частини експозиційних груп персональною інформацією або предметами, варіювати обсяг та глибину інформації, які отримує відвідувач;

- Імерсивні зони - зони із використанням технологій доповненої та віртуальної реальності. Вони дозволяють зануритись у атмосферу, формують співпереживання через власний досвід, перетворюють відвідувача зі стороннього спостерігача на свідка/співучасника події;
- мультимедійні зони. В таких зонах можуть бути представлені уривки документальних фільмів, спогади учасників та свідків, анімаційні пояснення змісту (наприклад, пояснення значення символів, які відображені на нагородах) та контексту (фонові або супровідної історії, обставин, які оточували героя або музейний артефакт).

Після створеної наукової концепції, проведеного аналізу матеріалів та підбраної мови експонування - створюється тематико-експозиційний план та здійснюється фінальний відбір експонатів.

При відборі експонатів варто дотримуватись принципів атракційності й репрезентативності предметів та ролі, яку вони мають виконувати в експозиції. Якщо предметів (наприклад, дитячих малюнків) є чимало, то для експозиції варто обрати декілька найбільш виразних, якщо завдання репрезентувати явище підтримки дітьми наших військових, або обрати один, якщо за ним є додаткова особлива історія. Для донесення цілісного нарративу варто уникати нагромодження однотипових предметів.

При створенні експозицій російсько-української війни у регіональних музеях варто зберігати фокус на місцевій історії, місцевих героях та свідках. Для формування цілісності історії війни має значення ширший контекст (загальнодержавне розгортання війни, міжнародні реакції), але вони не повинні бути домінуючими.

Необхідними елементами експозиції вбачаються мапи територій, напрямків руху військ, схеми, діаграми, порівняльні інфографіки, за можливості - міні діорами та макети.

Однією з основних вимог до всіх матеріалів та експонатів, на яких будується експозиція - є достовірність. Тому ретельно перевіряти свідчення усних історій, походження предметів, звертатись по допомогу до запропонованих інституцій.

Для всіх експозицій на військову тематику важливим є питання безпеки.

Оскільки Україна знаходиться в стадії ведення активних бойових дій, створення експозицій про російсько-українську війну може мати на відвідувачів травматизуючий вплив. Передбачити стан внутрішньої травматизації відвідувача практично неможливо.

Тому при побудові експозиції потрібно врахувати потенційно складні для сприйняття зони:

- блоки із відвертим відео (бої, обстріли, руйнування) варто позначити етикетажем із попередженням про потенційно важкі кадри, можливо встановлювати вікові обмеження;
- уникати загальних звукових ефектів. Використання звуку звести до мінімуму у відкритих залах, до основної кількості аудіоматеріалів дати можливість прослуховування в індивідуальному порядку через навушники;

- обладнати, за можливості, зони, де можна сісти, якщо у відвідувача під час перегляду погіршилось раптово самопочуття тощо.

Доволі відповідальним етапом підготовки музейної експозиції є складання пояснювальних текстів. Адже для пересічного відвідувача більшість експонатів, позбавлених відповідних супровідних пояснень, – «німі», а отже, привертатимуть до себе набагато менше уваги. Проте слід пам'ятати, що великі за обсягом тексти відвідувачі минатимуть, за винятком одиниць. І значна кількість корисної інформації може пройти повз увагу. Тому, варто робити короткі супровідні текстові блоки, перевести частину матеріалу в інфографіку, у разі не можливості скоротити текст – розбивати його на групи з відповідною версткою.

Не останнє значення для будь-якої експозиції, а особливо історичної та військової, має технічне оформлення: експозиційне устаткування та технічні засоби (підсвітка, світло ілюмінація, звукові ефекти тощо).

Комплектування музейних фондів

Сучасний музей – це, перш за все, ретельно відібрана, науково і професійно опанована колекція, що всіма її проявами служить українській ідеї, сприяє відвідувачу в набутті нового досвіду в зрозумілих для нього формах музейної комунікації. На сьогодні основна місія музеїв, які працюють з травматичною історією – зібрати, зберегти і презентувати суспільству історії та артефакти російсько-української війни, а ще передати наступним поколінням для наукової рефлексії з певною історичною дистанцією.

Під час комплектування щоразу виникають запитання: як з первісного середовища вилучити предмет з інформаційним потенціалом про сучасні травматичні події; як через автентичні музейні предмети, щойно привезені із зони бойових дій чи передані родинами загиблих, донести певну думку, розкрити особисту історію учасника подій та експонату?

Розв'язати нелегке питання допоможуть музейна наука, досвід та постійна робота над собою, обґрунтована на необхідності пошуку нових підходів збору артефактів, розуміння їх ролі та місця.

Наукове комплектування – це виділення із речового світу предметів, що оточують, і включення їх у зібрання як історичних джерел для документування історичного процесу.

Наукове комплектування здійснюється на основі наукової концепції, у якій викладено цілі, завдання комплектування, указані його форми, окреслені принципи і критерії відбору матеріалу.

Наукова концепція серед іншого включає в себе:

- аналіз фондової бази – дасть змогу чітко планувати роботу з подальшого комплектування.
- визначення цілей комплектування – мають бути актуальними, прийнятними і водночас практичними. Поставлені цілі вимагають конкретизації завдань, безпосереднє рішення яких дозволяє розпочати практичні дії. Завдання розрізняють короткотермінові та довготермінові. При цьому обов'язково акцентують пріоритетні завдання.
- визначення форм комплектування, критеріїв і принципів відбору пам'яток з реальної дійсності. Пріоритетність тієї чи іншої форми комплектування визначається багатьма факторами, перш за все, це – автентичність, достовірність, інформативність, меморіальність.

Після того, як створені концепція і програма, можна починати збиральницьку роботу, тобто комплектування. Наукова підготовка до комплектування включає в себе цілеспрямовану діяльність: з'ясування джерел предметів музейного значення, уточнення території, на якій планується комплектування, та визначення ситуацій на ній, коло людей, які зможуть надати допомогу.

Під час комплектування доцільно поєднувати як традиційні його форми та методи – систематичне, тематичне, комплексне, закупівлі, так і оперативні, тобто «по гарячих слідах». Організація і проведення робіт зі збору предметів музейного значення відбувається на місці події в момент її здійснення або відразу після неї. Особливе значення в систематичній роботі з комплектування фондів мають наукові відрядження, виїзди та експедиції. З метою підготовки до кожного відрядження проводиться окрема науково-дослідницька робота, визначаються стратегічні орієнтири та основні напрями комплектаційної роботи, а також налагоджуються інформаційні канали із реальними та потенційними фондоутворювачами.

Результати відрядження слід викласти у звітах про здійснене наукове комплектування фондів матеріалами сучасної російсько-української війни; зазначити загальну кількість зібраних артефактів, зроблених світлин, персоналізувати особисті комплекси та записані свідчення сучасників подій; проаналізувати та систематизувати зібрані артефакти як тематично (наприклад: докази та результати російської агресії: масові вбивства, стихійне мародерство, нещадні бомбардування мирних міст, варварське нищення духовної та культурної спадщини України, отруєння мешканців окупованих територій людиноненависницькою пропагандою «русько-го міра», злочини проти екосистеми та ін.), так і за групами зберігання.

Через комплектування реалізується основна соціальна функція музею – документування, тому необхідно дуже ретельно досліджувати історію кожного предмета, детально складати його «легенду».

Музейний предмет повинен володіти сукупністю якостей: профільністю, інформативністю, автентичністю, експресивністю, комунікативністю культурно-історичною достовірністю, комплексністю.

Комплектування та визначення наукової цінності предмета здійснюється в три етапи:

- виявлення предметів музейного значення в середовищі існування (в ході збиральницької роботи);
- включення предметів музейного значення до музейного зібрання;
- віднесення музейного предмета до конкретної колекції (визначення його місця у ній).

Будь-який предмет музейного значення створюється і функціонує в тісній взаємодії з середовищем, і тільки вивчивши його, можна зрозуміти музейну значимість цього предмета, «прочитати» закодовану в ньому інформацію. Недооцінка цієї роботи, неточність або непрофесіоналізм можуть призвести до втрати інформативності предмета, знецінити його джерелознавчий та експозиційно-виставковий потенціал. Залишки зброї, однострій, особисті речі, фотодокументи, нагороди, прапори – все це містить інформацію, що може мати наукову цінність. Якщо інформація про предмет, його приналежності має відношення до конкретної особи або події, предмет набуває меморіального значення.

При відборі сучасних предметів велика увага приділяється комплексам предметів. Це особливо важливо при відборі предметів безпосередніх учасників російсько-української війни, зокрема загиблих. Адже кожен документ, кожне фото з такого недалекого минулого людини містить її історію, або фрагменти, з яких складається наратив. Комплексно відібрані предмети музейного значення взаємно доповнюють і підтверджують один одного, чим підвищують їхню цінність автентичних документів соціальної дійсності. Система відбору предметів складається з сукупності критеріїв загального і приватного характеру. Загальні критерії беруть до уваги такі характеристики предмета, як його інформативність, репрезентативність, атрактивність, експресивність.

Особливий інтерес під час експонування викликають предмети з легендою. Роль першоджерел різноманітних типів і видів у документуванні історичної дійсності дуже важлива. Саме в такому комплексному підході – конкретна особистість, середовище побутування, час і місце – предмет музейного значення набуває цінності.

Комплектування буде результативним, якщо налагодити та ретельно відпрацювати інформаційні канали з реальними та потенційними фондоутворювачами. Наприклад, співпраця може здійснюватися з пресслужбами силових відомств та службами зв'язків з громадськістю бойових бригад, органами місцевого військового управління (територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки); спілками, які об'єднують учасників бойових дій; громадськими організаціями, благодійними фондами, представниками волонтерських організацій та окремими активістами; представниками ЗМІ, зокрема, військовими та воєнними журналістами. Особлива увага приділяється регіональній пресі, саме з неї можна отримати цікаву і корисну інформацію.

При систематичному комплектуванні дієвою формою комплектування стане залучення місцевого населення, до якого слід сформулювати звернення. Оголошення може бути наступного змісту: *«Якщо ви є власником артефактів російсько-української війни або маєте інформацію про такі речі, ви можете посприяти тому, аби вони були збережені та експонувались у Музеї».*

Далі іде перелік, за яким напрямом може бути здійснене комплектування. Для прикладу:

- «Фото- та відеоматеріали руйнування внаслідок російських обстрілів;
- військові артефакти, пов'язані з заподіянням шкоди цивільним об'єктам;
- речові експонати;
- задокументовані уповноваженими органами злочини;
- свідчення, як у письмовому, друкованому чи усному вигляді тощо».

Слід відразу наголосити, що для повної атрибуції необхідно зазначити власника або особу, що передає артефакт до музею, час та місце виявлення, пов'язану з артефактом історію.

Звернення подібного змісту розміщується у регіональній пресі, на сайтах місцевих інтернет-видань, на сайті чи соціальній мережі Музею. Залучення місцевого населення має бути без спонукання його до самочинного пошуку й вилучення із середовища певних груп артефактів (чорна археологія, так званий "пошук" тощо).

Що робити, якщо під час комплектування на деокупованій території або на місцях ракетних обстрілів виявили вибухонебезпечний предмет? Перш за все – не панікувати. Не підходити. Не пересувати. Не чіпати. Відійти на безпечну відстань (не менше 100 м). Не допускати до виявленого предмета інших людей. Зателефонувати за номерами 101 або 102. Зауважте, що використовувати для експонування в музеях і на виставках зброю, знайдену в місцях минулих боїв, подаровану або передану фізичними, юридичними особами, без її реєстрації в органах поліції забороняється. Для отримання дозволу на придбання зброї, подарованої фізичними, юридичними особами, слід звернутися до УП ЦОУП (Уповноважений підрозділ із контролю за обігом зброї Національної поліції України) та надати копію договору дарування/передачі зброї, завірену в установленому законодавством порядку.

При оперативному комплектуванні і, зважаючи на воєнний стан, інколи доводиться діяти за іншою схемою, як, наприклад, діяв Музей війни під час воєнно-польової експедиції у квітні 2022р. Для реконструкції на виставці «Україна – Розп'яття» з документальною точністю інтер'єру підвалу з військового містечка Гостомеля, в якому

120 людей прожили під час окупації 37 діб під дулами автоматів кадірівців, потрібно було оперативно вивезти побутові речі з умовної «зали». Для дотримання морально-етичних норм у закритій групі містечка музейники розмістили оголошення: «Ми розуміємо, що для багатьох із вас це частинка рідної домівки і, власне, вашого життя. Тому готові їх повернути. Але сподіваємося, що ви дасте нам змогу через історію та енергетику цих речей відтворити правду про події окупації та проживання у сховищах. Ми з Вами будемо завжди на зв'язку». Таким чином, взаєморозуміння було досягнуто.

Інколи єдиним способом отримання предметів на зберігання залишається їхня передача поштовими установами, але цей процес вимагає від науковців: ретельної підготовки щодо виявлення найбільш цікавих для музею фактів, процесів, подій та осіб, пов'язаних із ними; визначення та вивчення окремих об'єктів за темами та аспектами комплектування (закупка, обмінний фонд, конфіскація); гарантії запоруки попередніх домовленостей з потенційним власником/фондоутворювачем (процес перемовин іноді затягується через низку факторів таких як: сумніви, недовіра, пересторога, хвороба та інше).

Окремий пласт для комплектування становлять свідчення очевидців чи співучасників подій, які слід зберегти. Це цінне історичне джерело, не завжди науково вивірене, подекуди демонстраційне, але тим і унікальне, адже люди мусять якимось рефлексувати, ділитися своїми емоціями, душевними переживаннями та травмами. Тому завжди слід мати при собі кілька девайсів для збору усної інформації та знімкування.

До спілкування з потенційними фондоутворювачами підготуйтеся: будьте в темі, зберіть максимум інформації, що відбувалося на території, якщо вона перебувала під окупацією, або про родину, з якою домовилися про передачу матеріалів; будьте чемними і коректними, не порушуйте особисті кордони, норми етики та звичайної людяності. Працюючи над персональним комплексом з військовим, зважте, що військових краще не запитувати, а слухати. І не пасивно слухати, а бути уважними слухачами. І не лише в той момент, коли вони щось говорять,

а загалом – тримати руку на пульсі того, що відбувається в житті певного військовослужбовця.

З повагою ставитися до отриманих матеріалів. Завжди при собі потрібно мати різноштибну тару для пакування – від файлів чи папок для документів до чималих боксів. Інколи «Ні, я не можу це передати до музею, бо це єдина згадка про...» означає дійсно «Ні», однак можна домовитися і зателефонувати згодом, щоб запитати, чи не змінилася думка.

Після того, як матеріали скомплектовані та представлені в експозиції, завжди слід запросити їх власників на виставку. Чудовою традицією стане лист-подяка від інституції тим, хто Вам допомагав під час комплектування.

Найкраще, звичайно, пам'ятати пункти, яких слід дотримуватися: **спочатку людина, гідність, повага та особисті кордони.**

■ III. КОМЕМОРАТИВНІ, МИСТЕЦЬКІ, ДОСЛІДНИЦЬКІ, ІНФОРМАЦІЙНІ ТА ІНШІ ЗАХОДИ

Розробка і впровадження комеморативних практик, мистецькі, дослідницькі, інформаційні проекти та кампанії

Меморіалізація передбачає також не лише точкові одноразові заходи, а й постійне привернення уваги до події, місця пам'яті тощо. В цьому контексті доцільним є створення нових комеморативних практик. Їхня форма і зміст можуть бути різними, наприклад: щорічне прибирання могил на секторі військових поховань, підняття прапору на військовому меморіалі перед, або у день державного свята тощо.

Нематеріальні комеморативні жести, практики та традиції іноді важать для роботи пам'яті значно більше. Кожна людина важлива та унікальна не фактом героїчної смерті, а перш за все своїм життям, своєю особливою здатністю когось/щось любити, про когось дбати, у щось вірити, діяти в певний спосіб.. Саме ці особливості можуть стати основою для запровадження у громаді певного періодично повторюваного ритуалу. Спільної дії, традиції, яка буде заснована на честь життя полеглого воїна і буде здатна оживити пам'ять, віддати шану полеглому, святкуючи його життя, відтворюючи та поширюючи важливі для нього/неї сенси.

Можна створити на честь людини фундацію, аби втілювати проекти, які продовжать справу його/її життя. Можна втілити його/її мрію. Можна започаткувати маленький ритуал на честь загиблого, який складається зі слів, чи маленьких справ.

Важливою частиною процесу вшанування може стати обговорення. Зустріч друзів, побратимів, рідних, які пригадуватимуть людину і спільно оберуть які саме пов'язані із життям людини слова/дії/вчинки/звички було б важливо продовжити через інших людей. Запровадження подібного ритуалу/практики серед учнів школи, де навчався загиблий воїн, могло б

стати додатковою дією до встановлення меморіальних дошок.

Всьому вищеперерахованому в нагоді стануть громадські та культурні простори, якщо такі є. У разі їх відсутності, комеморативні проекти та заходи пов'язані з пам'яттю можуть слугувати стимулом для їх створення.

До живої пам'яті можна віднести й проведення різних спортивних подій: змагань та конкурсів, забігів, марафонів тощо.

Сприятиме меморіалізації також долучення громади до різних дослідницьких проектів пов'язаних з російсько-українською війною: експедицій науковців місцями бойових дій, збору свідчень про бойові дії, життя в окупації, досвід тимчасово переміщених осіб тощо.

Важливим як у комеморативній так і у меморіалізаційній цілому є залучення в ці процеси ветеранів та ветеранок Сил Безпеки та Оборони України, учасників та учасниць російсько-української війни. Саме вони є носіями досвіду який має бути зафіксованим, не забутим, і вже зараз, як і в подальшому може стати в поміч у різних питаннях пов'язаних з пам'яттю.

Повага до ветеранської спільноти, культура шанування до учасників та учасниць війни це також одна із складових меморіалізації.

Ветеранські організації та фонди можуть бути гарними партнерами у справах з облаштування меморіальних місць, проведення комеморативних заходів тощо.

Все вищеперераховане є важливе ще й з точки зору інтеграції ветеранів та ветеранок, образу захисників та захисниць у сучасну культуру. Обізнаність громади з діями ветеранів, їх досвідом, допоможе краще усвідомити події війни та їх наслідки.

Дослідження російсько-української війни мають бути об'єктивними, виваженими й науково-обґрунтованими. Через це від органів місцевої влади має бути надана всіляка підтримка й максимальне сприяння для науковців та науковиць, які проводять дослідження у їхній громаді.

Можна створювати локальні меморіальні проекти, наприклад маршрути пам'яті, опору тощо. Це зафіксує й приверне увагу до сторінок історії населеного пункту пов'язаних з російсько-українською війною.

Локальні студії важливі для дослідження російсько-української війни в цілому. Їх результати

можуть бути використані в подальшій меморіалізації на місцях.

Заходи з комеморації та меморіалізації можуть мати також важливий освітній компонент. Тому освітні простори можна також всіляко долучати до участі в процесі. Школи, бібліотеки, музеї можуть стати не лише місцем навчання дітей, а й майданчиками різних заходів пов'язаних з пам'яттю про російсько-українську війну. Таким чином, крім освітньої функції ці установи стануть ще й центрами інтеграції громади навколо суспільно-важливих проблем.

Як приклад інформаційного проекту присвяченого російсько-українській війні можна навести збір свідчень про людяні й мужні діяння українців під час війни, який започаткував Український інститут національної пам'яті у роковини початку повномасштабного вторгнення – 24 лютого 2023 року. Ця акція крім того, що підкреслює регіональний контекст війни, також гарно показує, що війна стосується багатьох не лише на передовій, а й у тилу, або на тимчасово окупованих територіях України. Детальна інформація про проект розміщена у додатках.

У практиках комеморації також важливо дотримуватися гуманістичного персоніфікованого підходу, щоб зберегти пам'ять про тих, хто боронить територіальну цілісність України, про тих, хто віддали своє життя за її незалежність. З перших днів агресії Росії проти України відбувається документування цих подій: фіксуються відомості про загиблих та постраждалих, окремі факти війни, злочини окупантів, моральні та матеріальні втрати, обсяги гуманітарної та іншої допомоги тощо.

Одним з інструментів, що фіксує перебіг війни саме через персональні спогади є усна історія. Це міждисциплінарна галузь, яка фіксує суб'єктивний досвід учасників та свідків історичних подій. Надалі ці записи можуть стати цінним джерелом для дослідників, бути використані в музейно-виставкових експозиціях, при створенні мистецького контенту: фільмів, вистав, виставок тощо.

Український інститут національної пам'яті з 2015-го року реалізовує усноісторичний проект «Усна історія російсько-української війни». Зібрані інтерв'ю разом з усними свідченнями про інші історичні події, що записуються працівниками УІНП або приймаються до УІНП на зберігання, складають архів усної історії, який

після завершення гарячої фази війни заплановано зробити вільним для користування. До збору свідчень усної історії можна залучати широке коло людей, як фахівців, так і просто зацікавлених мешканців громади.

З цією метою можна скористатися методичними рекомендаціями усноісторичного інтерв'ювання учасників та свідків російсько-української війни, які розробив Український інститут національної пам'яті. Рекомендації подаються у додатку.

Ще одним цікавим інформаційним проектом може стати створення геоінформаційної системи - інтерактивної карти. Подібні ресурси є доволі інформативними й зручними у користуванні, відвідувачі й відвідувачки одразу бачать масштаб трагедії, руйнувань, як на локальному, так і на загальному рівнях. Оптимальним географічним охопленням такого ресурсу, для зручності його наповнення, може стати область. На мапу можна додавати:

- місця бойових дій,
- місця спротиву,
- меморіальні місця,
- арт-об'єкти пов'язані з російсько-українською війною тощо.

Вкрай важливо пам'ятати, що під час дії воєнного стану до подібної бази даних жодним чином не мають потрапляти об'єкти - інформація про які зашкодить діяльності Сил безпеки та оборони України. По всім зазначеним вище локаціям інформація має бути перевірена, достовірною й містити візуальні матеріали (фото та відео) для кращого сприйняття й вичерпності.

Прикладом такого ресурсу є проект з інформування про військові злочини РФ в Україні від Українського інституту національної пам'яті та Української жіночої варти: <https://wartoday.info/>

В сучасному інформаційному просторі одним з ключових аспектів є комунікація. Поширення інформацію про меморіалізацію війни й комемораційні практики може сприяти соціальна реклама (на рекламних конструкціях, у різних аудіо, відео, текстових матеріалах) та залучення місцевих медіа у інформаційний супровід тематичних проектів. Також за допомогою локальних медійних платформ можна надавати підтримку вищевказаним заходам та ініціативам, поширювати некрологи, світлина загиблих, інформацію про них тощо.

■ ДОДАТКИ

Хронологія російсько-української війни

Історія війни. Коротко

2014. Початок

Агресія РФ проти України шокувала українське суспільство, проте не стала несподіванкою для експертів і політологів, які відстежували тенденції змін у зовнішньополітичному курсі Росії від приходу до влади Путіна.

Спусковим гачком для початку збройної агресії Російської Федерації проти України стала Революція гідності (21 листопада 2013 року – 20 лютого 2014 року), коли українці повстали проти узурпації влади корумпованим кланом президента Віктора Януковича та зміни зовнішньополітичного курсу з євроінтеграційного на проросійський.

20 лютого 2014-го розпочалася активна збройна агресія Росії проти України з переміщенням російських військових підрозділів у Криму та в районі Керченської протоки. Ця дата зафіксована на відомчій медалі Міністерства оборони Росії «За повернення Криму». А в заяві Верховної Ради України від 21 квітня 2015 року та в Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення дати початку тимчасової окупації» 20 лютого 2014 року визначено днем початку російської агресії.

У лютому – березні конфлікт розвивався в Криму. Туди зайшли російські військові без розпізнавальних знаків; із місцевих жителів створювали та озброювали іррегулярні формування найманців, їх використовували разом із підрозділами збройних сил РФ, дислокованими в Криму. На півострові встановили режим воєнної окупації.

24 лютого 2014 року кораблі військово-морського флоту РФ, які охороняли морську акваторію в районі проведення Сочинської олімпіади, прийняли на борт у Новоросійську «зелених чоловічків» (російських військовослужбовців без розпізнавальних знаків ЗС РФ) разом із бойовою технікою та вийшли курсом на Севастополь.

28 лютого Верховна Рада Криму під «наглядом» військовослужбовців ЗС РФ проголосувала за проведення референдуму про

статус Криму. Того ж дня підрозділи ЗС РФ розпочали блокування українських військових частин та об'єктів на півострові, захопили аеропорти Бельбек і Сімферополь, сухопутні в'їзди до Криму з боку Херсонщини.

16 березня 2014 року відбувся псевдореферендум про статус Криму. Цей захід, зрежисований Росією, бойкотували кримські татари та інші проукраїнськи налаштовані жителі півострова. 25 березня захоплено останню військову частину, що тримала український прапор у Криму – морський тральщик «Черкаси» ВМС України. Відтоді Автономна Республіка Крим і місто Севастополь окуповані збройними силами Росії.

26 лютого – День спротиву окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Ця пам'ятна дата встановлена 2020 року Указом Президента України № 58 на вшанування мужності й героїзму громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території – в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, відзначення річниці проведення 26 лютого 2014 року в місті Сімферополі мітингу на підтримку територіальної цілісності України за участю кримських татар, українців та представників інших національностей.

До початку квітня 2014-го Росія почала реалізовувати план «Новоросія» та дестабілізувати ситуацію на сході країни – підбурювати антиукраїнські протести, захоплювати будівлі обласних державних адміністрацій і правоохоронних органів. 14 квітня виконувач обов'язків Президента України Олександр Турчинов оголосив про початок антитерористичної операції із залученням Збройних сил України.

Перший період збройного конфлікту на сході України – початок квітня до 19 вересня 2014 року

Контрольовані спецслужбами Російської Федерації озброєні бандитські формування захоплювали адмінбудівлі та проголошували створення «народних республік». Самозвані лідери контрольованих РФ угруповань «ДНР» і «ЛНР» провели фіктивні референдуми про відокремлення від України.

Україна долала «гібридну агресію» РФ, а в червні сили АТО розпочали активні дії зі звільнення території Донецької та Луганської областей від російських терористичних осередків. Провели операції, щоб звузити коло ізоляції, блокувати постачання терористичним угрупованням озброєння, боєприпасів, людських ресурсів, очистити від окупантів українські території та встановити контроль над ними.

За червень – серпень наші військові звільнили від російської окупації низку українських великих і малих міст, сіл та селищ у Луганській та Донецькій областях, відновили контроль над ділянкою у понад 250 кілометрів українсько-російського кордону.

Основні осередки російських окупантів розміщувалися в Донецьку, Луганську, Слов'янську, Горлівці, Макіївці, Сніжному.

Наприкінці серпня 2014-го поблизу Іловайська українські військовослужбовці вперше зіткнулися зі значними регулярними силами російської армії. Щоб уникнути повномасштабного вторгнення, Україна погодилася на підписання 5 вересня Мінської тристоронньої угоди (так званий мінський протокол або перша мінська угода) учасниками Тристоронньої контактної групи: послом Гайді Тальявіні від ОБСЄ, Леонідом Кучмою від України, послом Російської Федерації в Україні Михайлом Зурабовим від Росії. 19 вересня учасники Тристоронньої контактної групи від України, Російської Федерації, Організації з безпеки та співробітництва в Європі та представники окремих районів Донецької й Луганської областей підписали Меморандум про виконання положень Протоколу за результатами консультацій Тристоронньої контактної групи стосовно кроків, спрямованих на імplementацію Мирного плану Президента України Петра Порошенка та ініціатив Президента Росії Володимира Путіна, ухваленого 5 вересня в Мінську.

Героїчна оборона Донецького аеропорту

Бої за Донецький аеропорт (ДАП) стали зразком незламності українських воїнів. Вони тривали 242 дні – від 26 травня 2014 року по 22 січня 2015-го – і закінчилися після повної руйнації старого та нового терміналів.

Кульмінацією боїв за ДАП став січень 2015 року.

13 січня упала диспетчерська вежа аеропорту, а 20-го числа окупанти здійснили кілька підривів бетонних перекриттів терміналу, внаслідок чого під завалами загинуло 58 бійців. 22 січня сили АТО відступили з аеропорту. За даними Генерального штабу, у боях за ДАП загинуло 100 українських військових. За різними підрахунками, росіяни втратили до тисячі бойовиків, у тому числі найманців елітних частин ФСБ та ГРУ.

Восени 2014 року в мовний вжиток увійшов термін “кіборги”. Так росіяни назвали оборонців ДАП, опір яких вони не могли зламати попри шалені обстріли з танків, артилерії та перевагу в кількості особового складу. Те звитяжне протистояння стало символом незламності наших військових. Кіборги витримали. Не витримав бетон.

Бої за Дебальцівський плацдарм

Узимку 2015 року активні дії були зосереджені на Дебальцівському напрямку. Бої за Дебальцівський плацдарм – одна з найбільших військових операцій на Донбасі. З обох сторін у ній взяли участь тисячі бійців, сотні одиниць техніки й артилерії. Її найгостріша фаза тривала майже місяць – з 25 січня до 18 лютого 2015 року.

За даними Міноборони, у другій половині січня 2015 року російські окупанти кинули всі сили на розширення територій своїх квазідержавних утворень. Наступ планували одночасно по трьох напрямках: Щастя – Трьохізбенка на Луганщині, а також Дебальцеве та Маріуполь на Донеччині. Головним напрямком удару став саме так званий Дебальцівський виступ, який на кілька десятків кілометрів вклинювався між територіями самопроголошених “ДНР” та “ЛНР”. Активний наступ на околиці Дебальцевого окупанти почали 25 січня. Штурм проходив за безпосередньої участі кадрових російських військових – до восьми батальйонних тактичних груп та артилерійських дивізіонів збройних сил РФ.

27 січня бойовики атакували позиції сил АТО у місті Вуглегірськ, що на південний захід від Дебальцевого. Після запеклих боїв через чотири дні українські сили залишили місто. Сили АТО у складі бійців і техніки 30-ї бригади та батальйо-

нів МВС, Нацгвардії імені Кульчицького та "Донбас", кілька разів намагалися відбити місто, однак марно.

12 лютого в столиці Білорусі було підписано угоду, відому як "Мінськ-2".

Після встановлення умовного перемир'я окупанти перекинули під Дебальцеве додаткові сили з інших напрямів. Допомогати силам АТО на виступі ставало дедалі важче. За таких умов Антитерористичний Центр і Генеральний штаб вирішили до ранку 18 лютого вивести всі підрозділи з району. Після завершення відходу сили АТО зайняли нову лінію оборони по світлодарській дузі. Бойовики намагалися атакувати нові позиції, втім, без особливого успіху. Загалом активні бої там продовжувалися до 21 лютого.

Після боїв за Дебальцеве на Донбасі настало зниження активності бойових дій, а лінія фронту відтоді майже не змінювалася. У червні 2015 бойовики здійснили свій останній великий наступ, намагаючись заволодіти районним центром Мар'їнка. Завдяки злагодженим діям сил АТО, ця спроба була відбита із втратами для ворога.

Війна перейшла в стан позиційної боротьби.

Повномасштабне вторгнення (за матеріалами Генерального штабу ЗСУ)

І етап: 24 лютого – квітень 2022 року

24 лютого 2022 року близько 4-ї години президент РФ Володимир Путін оголосив про початок «спеціальної воєнної операції», метою якої він назвав «демілітаризацію і денацифікацію України». За кілька хвилин російські ракети атакували українські аеродроми та військові об'єкти по всій Україні, почалося відкрите збройне вторгнення росіян із території Білорусі та тимчасово окупованого Криму. Російсько-українська війна, розпочата РФ у 2014-му, перейшла в нову гостру фазу.

Повномасштабне вторгнення військ противника до України велось багатьма напрямками, внаслідок чого сформувалося кілька операційних зон: Північно-Західна, Східна та Південно-Західна.

Путін планував бліцкриг: висадити десант на Гостомельський аеродром і захопити Київ

за підтримки важкої бронетехніки й артилерії, які зайшли через Чорнобильську зону. Вважалося, що після цієї блискавичної атаки українська влада капітулює. На взяття Києва відводилося не більше як 3–5 днів. Паралельно було завдано удару з півночі по Чернігову, Сумах та Харкову, а з півдня – на Одесу, Миколаїв, Херсон і Маріуполь.

Уже сьогодні серед знакових тактичних епізодів повномасштабної війни можна назвати битву за Київ (24 лютого – 1 квітня 2022 року). Наступ на столицю відбувся з трьох напрямків. Ворог задумав стрімко прорватися до центру столиці колонами бронетехніки та зайняти урядовий квартал. Стійкий опір ЗСУ зірвав наміри РФ. Ворожі війська закріпилися на лінії Макарів – Гореничі – Буча – Демидів. Проте через безрезультатність спроб прорватися до Києва вже наприкінці березня командування РФ вирішило вивести війська з Київської області. Відбиваючи наступ противника, підрозділи Сил оборони України змогли зупинити його просування на всіх напрямках.

Епізодами битви за Київ стали:

- бої за Ірпінь, Ворзель, Бучу, Гостомель. Застосування реактивної, ствольної артилерії, танків, стрілецького озброєння призвело до великих жертв серед цивільних. Одночасно рашисти масово проводили серед місцевих так звані зачистки. Тіла численних жертв ховали у братських могилах. З 19 березня підрозділи Сил оборони України перейшли до контрнаступу. Ворог почав відступати;
- бої за аеропорт «Антонов» у Гостомелі. Противник намагався встановити контроль над цим стратегічно важливим об'єктом, щоб безперешкодно перекидати транспортною авіацією боєприпаси й висаджувати десант. На цьому аеродромі перебував на ремонті флагман і символ української авіації – легендарний Ан-225 «Мрія». Масованими обстрілами російські окупанти знищили «Мрію». Під час боїв злітно-посадкову смугу суттєво пошкодили, тож противник не зміг розвантажити на летищі основні сили.

Знаковий тактичний епізод першого етапу повномасштабного вторгнення – бої за Маріуполь

28 лютого 2022 року противник розпочав облогу міста – підійшов одночасно з заходу та сходу. Сили оборони України вимушені були відступити до міста й вести кругову оборону попри суттєву чисельну та вогневу перевагу ворога. На 1 квітня окупанти оточили Маріуполь і почали просуватися до центру. 11 квітня група українських оборонців здійснила прорив із міста, пододала 175 кілометрів тилами ворога й вирвалася з оточення. Від 21 квітня єдиним опорним пунктом Сил оборони України в Маріуполі лишився металургійний комбінат «Азовсталь». Тримавши там оборону до 20 травня, наші герої відтягували найбоєздатніші ворожі підрозділи від інших напрямків.

II етап: травень – серпень 2022 року

Після провалу первинного задуму щодо швидкого прориву та захоплення України, противник перегрупував війська та продовжив наступ на кількох напрямках. Сили оборони України перейшли до стабілізаційних заходів, а ведення бойових дій звузилося до двох операційних зон – Східної та Південно-Західної.

Серед знакових тактичних епізодів цього етапу – бої за **Северодонецьк – Лисичанськ**. 8 травня, намагаючись захопити Луганську область, ворог загарбав Попасну, 12 травня – Рубіжне. Нехтуючи принципом мінімізації руйнувань цивільних об'єктів, рашисти масовано обстрілювали населені пункти області з артилерії та авіації. На кінець травня почався штурм Северодонецька. Через застосування масового артилерійського вогню (вороги витрачали до 70 тисяч тонн боєприпасів на добу) та для уникнення оточення підрозділи Сил оборони України 22 червня мусли відійти з Северодонецька, а на початку липня – з Лисичанська. Стійкість українських оборонців суттєво виснажила загарбників – вони зазнали численних втрат і вичерпали резерви.

На цьому етапі варто згадати й бойові дії на Лиманському, Авдіївському та Новопавлівському напрямках.

III етап: вересень – грудень 2022 року

Ворог втратив ініціативу та мусив вживати радикальних заходів для збереження свого положення на окупованих територіях. Зусилля військово-політичного керівництва України були спрямовані на забезпечення умов для звільнення тимчасово окупованих територій і нарощування засобів для продовження наступальної операції.

На цьому етапі знаковими тактичними епізодами були наступальні операції Сил оборони України:

• Харківська наступальна операція

Противник продовжив активні наступальні та штурмові дії в Донецькому операційному районі. Окремі підрозділи перекинув на Херсонський напрямок. Це дало змогу Силам оборони України 5 вересня розпочати наступальну операцію в Харківській області. Заскочені зненацька ворожі підрозділи були розгромлені та дезорієнтовані. Лише в середині жовтня ворог закріпився на рубежі Сватове – Кременна. Українці звільнили до 500 населених пунктів, серед них – міста Ізюм, Балаклія, Куп'янськ.

• Херсонська наступальна операція

З 29 серпня до 23 вересня українські війська вийшли на адміністративний кордон з Херсонською та Дніпропетровською областями й розпочали створювати плацдарм для просування. В листопаді підрозділи Сил оборони України вийшли на правий берег річки Дніпро, рашисти ж, щоб хоч якось зберегти живу силу, відійшли на лівобережжя. Завдяки успішному проведенню цієї операції Україна звільнила від загарбників Херсон і ще понад 200 населених пунктів.

Війна триває далі. Активні бойові дії зараз ведуться на півдні України, а також Донеччині та Луганщині.

2023 рік

Зима

На початку року не вщухали активні бойові дії за Соледар та Бахмут в Донецькій області. На Новий рік росія здійснила масований ракетний обстріл українських міст з метою вивести з ладу критичну інфраструктуру та посіяти паніку серед українського населення. До України почала прибувати важка бронетехніка від союзників.

Весна

Бахмут лишається головним епіцентром протистояння. Водночас росія веде активні наступальні бойові дії на Куп'янському, Лиманському, Авдіївському та Мар'їнському напрямках. Україна продовжує отримувати допомогу від партнерів - зокрема комплекси ППО, що робить менш успішними атаки росіян на українські міста. Фіксуються військові дії в середині росії, зокрема в Білгородській області. Фіксуються також атаки БПЛА на російську столицю.

Літо

Сили Безпеки та Оборони України в результаті контрнступальних дій звільняють низку населених пунктів на Донецькому та Запорізькому напрямках. Загострюються бої на Півдні України. Для протистояння українському контрнступу росія вдається до екологічного злочину - підриває Каховську ГЕС у Херсонській області, в результаті якої завдано великої шкоди цивільному населенню, мирній інфраструктурі та екосистемі Нижнього Дніпра. Внаслідок російських ракетних атак страждає історичне середмістя Одеси - пам'ятка всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Осінь

Загострюються бойові дії біля Авдіївки та Кліщіївки у Донецькій області, на Луганському напрямку (бої за Кремну). Активні бойові дії тривають на Запоріжжі та в Таврії (Силам Безпеки та Оборони України вдається створити плацдарм на лівому березі Херсонської області). Українське прикордоння продовжує зазнавати масованих обстрілів з російської сторони. Поновлюються масовані атаки російськими дронами українських міст.

Історичний досвід облаштування мілітарних місць пам'яті в Україні протягом 20-поч. 21 ст.

Попри втрату державності у Перших визвольних змаганнях роль українського війська – Армії УНР та УГА була у дуже великій пошані серед українців на початку ХХ ст.

Чимало заходів комеморації народилось у Західній Україні – тоді території яка входила до складу міжвоєнної Польщі. Попри свою нелегальність ці практики набули масового явища й популярності.

На Зелені свята існувала традиція вивідувати могили вояків Легіону УСС та УГА, їх прикрашали, доглядали за ними, ставили почесну варту. Влаштовували також тематичні походи маніфестації місцями боїв усусів та усусівок: на гори Ключ, Маківку та Лисоню. До всього цього долучались діючі у той час молодіжні організації.

У 1927 р. у Львові виникло Товариство охорони воєнних могил. Ця організація опікувалась військовими похованнями та надавала різну підтримку ветеранам та військовим інвалідам.

Перед Другою світовою війною на Волині були популярними прощі до козацьких могил на полі Берестецької битви.

У зв'язку з входженням всіх частин території України до складу СРСР всі ці меморіальні практики перевалися й були витіснені комеморацією Другої світової війни, продиктованою комуністичною владою зверху. Після відновлення незалежності України значного поширення набула акція насипання символічних курганів в пам'ять про борців за волю України – вояків УПА.

Військова агресія РФ у 2014 р. стала першим серйозним мілітарним досвідом для України в ХХІ ст. Брак новітнього воєнного досвіду позначився й на відсутності тривалих, суто українських, практиках шани до полеглих військових. Таким чином з'явилась нова меморіальна практика вшанування загиблих в АТО/ООС захисників та захисниць - встановлення державного прапора України на їхніх могилах. Відтоді синьо-жовтий прапор на

кладовищі став чіткою ознакою приналежності могили до поховання воєнного часу.

Ця практика існує досі й стала настільки поширеною, що зазвичай саме за прапорами можна ідентифікувати сектор військових поховань на цвинтарі. Також поряд з державним прапором на могилах можуть бути встановлені прапори підрозділів до яких належали загиблі військові.

Досвід Національного музею історії України у Другій світовій війні у час повномасштабного вторгнення

У різні періоди діяльності Музею війни комплектування могло як випереджати історичні дослідження, так і впливати на подальшу науково-дослідну роботу. Так було під час Другої світової, коли йшли бої на наших теренах, а музейники здійснили низку польових експедицій із метою комплектування. Так було під час радянської війни в Афганістані, коли в СРСР іще не всі знали про цю війну, науковці ж збирали музейні предмети, а наприкінці тієї ганебної кампанії побували на землі Афганістану, привезли звідти артефакти, щоб історичний процес знайшов своє відображення в експозиції «На чужих війнах» (1992 - 2020 рр.; назва після останньої трансформації у 2015 р.)

Початок формуванню колекції музейних предметів, пов'язаних із Революцією Гідності та подіями в Криму й на Сході України, нами був закладений у лютому 2014 р. Перші артефакти й світлини з передової були представлені на виставці «Апокаліпсис ХХ століття».

У 2015 р. під час роботи над виставкою «Родинна пам'ять про війну: Збережено», присвяченій 70-річчю Перемоги над нацизмом, виникла думка музейними засобами продовжити літопис мужності й жертвності героїв минулої війни розповіддю про їхніх нащадків, які в наші дні захищають цілісність території України на її східних теренах. Так народився проєкт «Україна. Реалії сучасної війни».

Переконавшись у доцільності його започаткування, ми склали перспективний план наукового комплектування фондів Музею на тему «Захист суверенітету та незалежності України». Він охоплював усі відомі на той час тематичні напрями й практичні вектори майбутньої роботи.

Десятки годин перемовин у телефонному режимі, сотні зустрічей, відрядження... Результатом цієї напруженої цілеспрямованої роботи став масив зібраних матеріалів із зони АТО. Розвиток подій окреслював нові завдання, оприлюднював імена нових Героїв. На все це оператив-но реагували науковці Музею. У межах проєкту

було підготовлено 10 виставок, які експонувалися як паралельно, так і послідовно.

У серпні 2016 р. експозиції виставок, що належали до цього проєкту, було тимчасово демонтовано. Це було викликано необхідністю наукової атрибуції нових надходжень і дальшим дослідженням уже сформованої колекції, адже вона на той час налічувала майже 4 тис. одиниць.

У 2019 р. підтвердилися переконання, що плідний результат дає комплектування артефактів «по гарячих слідах» – коли подія ще триває. За підтримки і сприяння командування ООС та Міністерства оборони України нами була здійснена польова експедиція в зону ООС. Консультація військовиків та супровід робіт стали надзвичайно важливим складником реалізації проєкту. Ми змогли потрапити на ділянки, максимально наближені до зон бойових дій, – у «сіру» зону та на опорні пункти деяких рот і взводів на Донеччині та Луганщині, які нині перебувають під тимчасовою російською окупацією. Результатом експедиції стало поповнення фондозбірні Музею на близько 200 предметів музейного значення: це військове спорядження, документи, особисті речі учасників подій, залишки зброї, прапори, бойова техніка. Водночас були привезені такі артефакти, що висвітлюють реалії життя цивільного населення, яке страждає, виживає, бореться, а також соціогуманітарні проблеми, породжені бойовими діями й тимчасовою окупацією. Усе це було презентовано під час нового масштабного експозиційного проєкту «Український Схід» (2019 р.).

У лютому 2022 р., після початку російського широкомасштабного вторгнення, наш колектив прийняв новий виклик – розповісти всьому світу правду про війну в Україні й трагічні події, що спіткали її народ. Відразу з визволенням територій Київщини та Чернігівщини ми вирушили в експедиції для збирання нових артефактів. Результатом цілеспрямованого комплектування стало створення за короткий термін та відкриття 8 травня 2022 р. стаціонарної експозиції «Україна – розп'яття» про війну в реальному часі й під час війни, яка триває. За рік експонування вона не лише привернула увагу світових медіа та громадськості, а й отримала низку виставкових

сиквелів, що були показані за кордоном: «Битва за Україну» (м. Рига, Латвія), «Україна – розп'яття» (м. Рига, Латвія), «Україна – розп'яття. 365...» (м. Таллінн, Естонія), «Україна. Розп'яття. Трибунал» (м. Нью-Йорк, США). 10 травня 2023 р. в м. Лондон (Велика Британія) відбулась урочиста церемонія на честь цьогорічних переможців міжнародного конкурсу Museum and Heritage Awards, на якій Музею війни було вручено Спеціальну нагороду журі за виставку «Україна – розп'яття» та особливу професійну стійкість в умовах війни.

Від початку повномасштабного вторгнення з метою комплектування створюються потужні музейно-експедиційні групи. Польові експедиції відбулися по деокупованим регіонам Харківщини, Донеччини, Херсонщини, Чернігівщини та Миколаївщини. Триває ретельна робота над атрибуцією привезених матеріалів. Ми продовжуємо іти за подіями. Далі буде...

Досвід меморіалізації російсько-української війни на прикладі міста Чернігова

Звернення до колективної пам'яті через очищення топонімічного простору міста: шлях прикордонного Чернігова

*Олександр Шевчук,
начальник управління культури
та туризму Чернігівської міської ради*

*Катерина Литвин,
заступник начальника-начальник відділу
туризму та промоції міста
управління культури та туризму
Чернігівської міської ради,
кандидат історичних наук*

Трьохсотрічне домінування росії над українськими землями цілеспрямовано стирало національну ідентичність українців загалом, на прикордонних територіях зокрема. Вулиці українських міст та сіл стали «пантеонами», що вшановували пам'ять тих, хто не мав жодного зв'язку з Україною, а то і взагалі був налаштований вороже проти неї. Вплив ідеології, близькість до кордону, родинні зв'язки, трансформації у всіх сферах життя: мова, традиції, харчування, церква, культура тощо – якби не було прикро, але знецінювало українську самосвідомість. На справді, перелік втрат значно глобальніший за всі століття їхнього панування тут, в Україні. Ми співіснували з диктованою нам системою свідомо і не(свідомо) до відправної дати – 24 лютого 2022 року.

Минулорічна «розстріляна» весна Чернігівщини дала цілковите розуміння орієнтирів майбутнього в питаннях колективної пам'яті та стрімкого бажання після деокупації регіону, деблокади міста працювати на ниві дерусифікації/деколонізації простору, очищення від маркерів країни-окупанта публічного простору міста Героїв.

На початку квітня 2022 року Чернігівщина була звільнена від окупантів, а 30 квітня активісти «депортували» «обличчя» «руського міра» з історичного центра найпівнічнішого обласного центру.

У травні того ж року, на базі управління культури та туризму Чернігівської ради, відповідним наказом начальника управління була ініційована та створена робоча група з перейменування та найменування вулиць та провулків Чернігова. До її складу увійшли: представники органу місцевого самоврядування, управлінці, а також фахові історики, краєзнавці, очільники профільних навчальних закладів міста та музейники, працівниця управління архітектури міста Чернігів, громадські активісти, помічники депутатського корпусу Чернігова, тощо.

Усі засідання були відкритими, зустрічі відбувалися щочетверга. На першій зустрічі було проаналізовано назви усіх вулиць та провулків Чернігова, визначено першочергові та другорядні для перейменування та найменувань. Перейменування вимагали 554 вулиць разом із провулками обласного центру. З метою комплексного підходу, члени комісії спільно прийняли рішення перейменовувати вулиці згідно таких тематичних груп у визначеній пропорції:

1. повернення історичних назв;
2. видатні постаті Чернігова, краю;
3. імена політичних діячів, здійснивших неоцінений внесок у розвиток України;
4. блок присвячений іменам жінок, які творили Україну;
5. літературний блок;
6. регіональні назви;
7. значущі історичні події;
8. військовий блок (назви бригад, подій сучасної війни та імен загиблих Героїв неоголошеної війни).

Найбільша дискусія тривала й понині триває з військовим блоком, який має так званий «запас» вулиць. Ми не знаємо коли завершиться війна і скільки Героїв стануть охоронцями неба і відповідно скільки треба тих «вільних» вулиць. При цьому, простір міста не має перетворитися на суцільний цвинтар. Відтак, важко дається питання з назвами вулиць іменами загиблих Захисників за територіальну цілісність України.

З метою виопрацювання спільного механізму урегулювання даного питання, члени робочої групи разом із начальником управління та культури Чернігівської міської ради в складі чинної

робочої групи з перейменування вулиць включили представників територіального центру комплектування та соціальної підтримки (м. Чернігів) та оперативного командування «Північ». Був проведений тематичний круглий стіл, де було одногосно прийняле рішення, що на разі в Чернігові вулиці називатимуть на честь Героїв/Героїнь, які згідно наказів Президента посмертно отримали відповідну нагороду. Відтак, у Чернігові з'явилися вулиці Героїв російсько-української війни, зокрема: Максима Білоконя, Олександра Мацієвського.

Якщо говорити про сам механізм перейменування, то він має декілька етапів:

- напрацювання членів робочої групи;
- розгляд пропозицій робочої групи на комісії з топонімії при міській раді за головування секретаря Чернігівської міської ради;
- відкриті обговорення у формі круглих столів. Видалися досить дієвими, за позиції мешканців вулиць, дві назви-рекомендації від робочої групи заперечили, натомість відстояли свої варіанти, сьогодні це вулиці Антонія Печерського та Святомихайлівська.

Варто відзначити, що досить активними у процесі очищення простору міста від імперських маркерів були саме мешканці, вони не лише ходили на відкриті зустрічі, а й організовували зустрічі мешканців вулиць, на які запрошували членів робочої групи. Саме такі зустрічі запам'яталися на тепер Михайлівській, якій члени робочої групи хотіли повернути автентичну назву «Чорторийський яр».

- голосування в Google формі, де вписані пропозиції від членів робочої групи й вільна графа на «Ваші пропозиції»;
- опрацювання запропонованого переліку до перейменування депутатському корпусу. Відповідні таблиці до перейменування містять ключові тези чому варто перейменовувати ту чи іншу назву вулиці;
- власне розгляд й аналіз поданих матеріалів на депутатських комісіях та голосуванні на сесіях міської ради.

Щемливою, переможною, багатонадійною стала серпнева сесія Чернігівської міської ради 2022 року, у переддень до дня Незалежності у Чернігові з'явився проспект названий на ім'я земляка, державотворця, Героя України Левка Лук'яненка,

Героїв Маріуполя, Княжа, 1-ша танкова бригада, Український Хутір, Швейцарівка, тощо.

Нині в Чернігові перейменовано 54 вулиці та 23 провулки, готові до перейменувань ще вулиць разом із провулками.

Аби мешканці міста відчували найменший дискомфорт у знаннях на честь кого перейменовували ту чи іншу вулицю, відчували себе єдиним організмом українізації прикордонного Чернігова, то у співпраці з управлінням культури та туризму Чернігівської міської ради, членами робочої групи та місцевого телеканалу «Новий Чернігів», створено інформаційні тематичні відео. Вони й понині ширяться мережею та періодично транслюються на телеканалі, аби охопити інформацією найбільшу кількість мешканців міста.

Є й практика коротких інформаційних аудіо доріжок, які можуть почути мешканці та гості міста переміщуючись Черніговом тролейбусами.

Окремий, важливий вектор роботи в місті, яке зазнало руйнувань та проявило свою стійкість, опір – поява на мапі війни Чернігова місць пам'яті. Це місця як і найбільших руйнувань, так і місць вбивства країною-агресором мирного населення. Серед останніх: розбитий український танк, мікрорайон Масани, з молодим екіпажем Захисників на борту, розстріляна черга з мешканців Чернігова за хлібом у період блокади, випущені ракети в багатоповерхівки вул. Чорновола, зруйнований у ході бомбардування чернігівський стадіон, а вибуховою хвилею від падаючих бомб пам'ятку національного значення – бібліотеку для юнацтва (будинок В. Тарновського), та сучасний молодіжний центр став будівлею-привидом Чернігова, тощо. Загалом таких місць визначено 15.

Поступово триває процес розробки та установлення на місцях трагедій двомовних уніфікованих інформаційних стендів, аби мешканці Чернігова пам'ятали, а ті, хто нині у вимушеній еміграції, після повернення мали змогу «познайомитися з Черніговом у війні 2022», туристи - пройти маршрути пам'яті й оцінити роль Чернігова, як північного форпосту. Візуальну складову даних інформаційних стендів підсилює посилення на платформу «Virtual Ukraine», де опублікована панорамна зйомка деблокадного Чернігова, квітень 2022 року.

До слова, у Чернігові, у вересні 2022 року було напрацьовано й апробовано два маршрути пам'яті. Нині триває робота над виопрацюванням тематичних маршрутів у регіоні, робота над кодексом гідів регіону, їх змістовне наповнення у відповідності до цільової аудиторії.

Ще одним практичним вектором у очищенні міського простору Чернігова стало виконання закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії».

На разі співробітники управління культури та туризму Чернігівської міської ради здійснили аналіз наявних маркерів «колоніальної пам'яті» на теренах Чернігова, наявний «спадок» проаналізували в категоріях:

1. братська могила або комплекс братських могил;
2. пам'ятники;
3. пам'ятні дошки.

До кожного об'єкту сформована історична довідка, яка включає фото, місце розташування, рік встановлення, балансоутримувача й рекомендації щодо її «майбутнього» згідно чинного законодавства.

За посиланням перша хвиля роботи на ниві виконання закону про деколонізацію в Чернігові

https://docs.google.com/presentation/d/1ydqIVtqSfju7DLeZKuOY_ubwxkGkShky/edit?usp=sharing&oid=101525847291259475082&rt_pof=true&sd=true

Працюємо далі на Перемогу України!

Акція «Сонях пам'яті»

Відзначення Дня пам'яті захисників України саме 29 серпня обрано не випадково, бо саме в цей день у 2014 році, в ході російсько-української війни та Іловайської операції відбувся потужний прорив української групи військ з російського оточення, де проявився масовий героїзм добровольців і військових, та загинула найбільша кількість українських воїнів. Ті трагічні події російсько-української війни розгорталися на сході України, саме на полях соняхів, які вже дозрівали. І саме під цими соняхами сотні захисників та захисниць України в боротьбі з ворогом поклали своє життя на вівтар свободи та незалежності нашої країни. Саме тому сонях став тим символом Дня пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України.

Детальніше: <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/derzhsluzhbovcyam/informaciyini-materialy-do-dnya-zagybylyh-zahysnykiv-ukrayiny-2023>

Акція «Мак пам'яті»

Появу цього символу пам'яті пов'язують із віршами двох людей: канадського військового лікаря Джона МакКрея та представниці Християнської асоціації молодих жінок Мойни Майкл. Перший під враженням боїв у Бельгії у 1915 році написав твір «На полях Фландрії», що починався словами: «На полях Фландрії розквітли маки Між хрестами ряд за рядом». Друга – 1918 року написала вірша «Ми збережемо віру», в якому обіцяла носити червоний мак у пам'ять про загиблих. Саме Мойні Майкл у листопаді того ж року причепила червоний шовковий мак на пальто. У 1920 році Національний

Американський легіон прийняв маки як офіційний символ, а в 1921-му червоні маки стали емблемою Королівського Британського легіону. В Польщі червоні маки є символом перемоги 11–18 травня 1944 року Другого корпусу генерала Андерса в боях за гору Монте-Кассіно в Італії.

Червоний мак як символ пам'яті жертв війни вперше використано в Україні на заходах, приурочених до річниці завершення Другої світової війни у 2014 році. Дизайн розроблено за ініціативи Українського інституту національної пам'яті та Національної телекомпанії України. Автором символу є харківський дизайнер Сергій Мішакін. Графічне зображення є своєрідною алюзією: з одного боку воно уособлює квітку маку, з другого – кривавий слід від кулі. Поруч із квіткою розміщено дати початку і закінчення Другої світової війни - 1939-1945 - та гасло «Пам'ятаємо. Перемагаємо».

Ми пам'ятаємо, яким страшним лихом для українців була Друга світова війна. Пам'ятаємо, що агресора зупинили спільними зусиллями Об'єднані Нації. Пам'ятаємо: той, хто захищає свою землю, завжди перемагає. Ця пам'ять робить нас сильнішими. Вона – запорука того, що в майбутньому подібна трагедія не повториться.

Детальніше: <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/mak-yak-symvol-dnya-pamyati-ta-prymyrennya>

Акція «Калина пам'яті»

Акція з висадження калинових алей на подвір'ях шкіл ініційована до Дня Захисників та Захисниць України (1 жовтня) платформою пам'яті «Меморіал».

Детальніше: <https://mycity.one/projects/kalina-pamyat-vshanumo-poleglih-gerov>

Акція «Запали свічку»

Загальнонаціональна та міжнародна акція, яка відбувається щорічно у День пам'яті жертв Голодомору - четверту суботу листопада.

Детальніше: <https://holodomormuseum.org.ua/den-pam-iati-zhertv-holodomoru/>

Проект-інсталяція «Промені гідності»

Світлова інсталяція, яка відбувається щорічно у Києві в листопаді місяці в пам'ять про загиблих Героїв Небесної Сотні.

Заходи пам'яті Третього полку імені Святослава Хороброго ССО в Кропивницькому

У Третього полку ССО окрім власного музею, що розповідає військову історію з початку ХХ століття до 2014 року, впроваджено також дуже людські практики вшанування загиблих. Вони базуються на залученні родин воїнів у спільні ритуали у військовій частині під час свят.

Весною вони зустрічаються, аби посадити пшеницю біля меморіального каменю на території частини. Восени – збирають врожай. На Пасху вибивають традиційним способом, мелють та випікають з нього хліб. Такий спільний ритуал, до якого залучені сім'ї загиблих воїнів – дозволяє бути разом, займаючись спільною справою, під час неї пого-

ворити важливі сенси, пам'ятати про побратимів та піклуватись про їх рідних.

Детальніше: <https://3polk.info/muzej/>

Міжнародні приклади меморіальних проєктів та практик

Меморіали, які змінювали меморіальну мову в світовому масштабі (це не перелік важливих меморіалів, а декілька прикладів, висловлювання яких необхідно мати на увазі при розробці наступних кроків в комеморації):

Меморіал бригаді Неgev, 1968, Дані Караван

Меморіал, який запрошує відвідувачів стати не спостерігачами, а частиною простору пам'яті. Передбачений простір для медитації, для спілкування, для того, щоб залишитись наодинці. Караван передбачав, що на меморіалі гратимуться діти, що для нього було меседжем про вшанування життя, за яке віддали життя бійці бригади Неgev.

Меморіал ветеранам В'єтнаму, 1982, Майя Лін

Дзеркальна стіна меморіалу з нанесеними на ній іменами загиблих створює можливість доторкнутись до імені та робить відвідувача частиною практики пам'ятання, бо він бачить не тільки імена загиблих, але й власне відображення.

Меморіал убитим євреям Європи в Берліні, 2005, Пітер Айзенман

Меморіал створює простір індивідуальних рефлексій відвідувача. Людина, яка зайшла в простір меморіалу, неминуче на якийсь час залишається наодинці з собою. При цьому меморіал не нав'язує якогось варіанту поведінки та залишає можливість випадковому перехожому навіть не зрозуміти, що це меморіал.

Взуття на березі Дунаю, 2005

Меморіал жертвам Голокосту в Будапешті, який фокусує увагу на крихкості життя звичайної людини в катастрофі. Від людини може залишитися лише пара взуття, яку вбивці змусили зняти перед вбивством. Непафосна мова комеморації виявляється в даному випадку найбільш промовистою.

Меморіал рома і сінті в Берліні, 2012, Дані Караван

Меморіал скорботного стостереження, який супроводжується звуковою інсталяцією. У випадку цього меморіалу важливим є також процес обговорення та напрацювання прийнятних меседжів, який тривав більше десяти років.

Меморіал 9/11 в Нью-Йорку, 2011-2014

Меморіал поєднує монументальну мову та увагу до імені кожного конкретного загиблого. На особливу увагу заслуговує принцип, за яким розташовано імена загиблих в меморіальному просторі - бралось до уваги в якій саме точці простору та разом з ким знаходилася людина в момент атаки на Світовий центр торгівлі.

Приклади контр-меморіалів

Йохен Герц, Саарбрюкен Площа невидимого меморіалу

Художник створює проєкт, який існує доти, доки люди розповідають про нього один одному. Коли перестануть розповідати, знання про цей меморіал зникне. Меморіальна інформація знаходиться на нижньому боці бруку, який знаходиться в землі. Акцент зроблений на тому, що меморіал має сенс, поки існує жива комунікативна пам'ять.

Йохен Герц та Естер Шалев-Герц, Монумент проти фашизму, 1986

Ідея авторів меморіалу в тому, щоб дати можливість кожному відвідувачу написати власне висловлювання про фашизм/нацизм на металевій колоні, яка поступово опускається під землю. Глядачі активно включаються в формування пам'яті, що створює ризики, які усвідомлювалися художниками. Сенс проєкту в тому, щоб показати, що пам'ять є простором активних дій, а не застиглому ритуалу.

Крістіан Болтанскі, Відсутній дім

Просте та потужне висловлювання про руйнування та втрати цивільних під час війни. На стінах прилеглих будинків розміщено таблички з іменами людей, які тут жили.

Дженні Хольцер, Чорний сад

Приклад роботи з пам'яттю, якою суспільство не пишається. Художниця створила сад з рослин, які мають чорне листя, на місці мілітарної пам'яті першої половини ХХ століття в Німеччині. Цікавий як приклад роботи з садом як медіумом в контексті пам'яті. В меморіальних практиках використовуються рослини як символ життя та опірності - одним з найяскравіших прикладів є Дерево-вцілілий в Нью-Йорку, яке вижило після атаки 11 вересня 2001 року та "нащадки" якого відправляються зараз в різні точки світу, де відбулися трагедії. В 2022 під час візиту Олени Зеленської до США було досягнуто домовленість про передачу саджанця в Україну.

Приклади контр-меморіалів

Камені спотикання, проєкт, ініційований Гюнтером Демнігом в 1996 році. Передбачає встановлення табличок встановленого зразку перед домами євреїв, які загинули в Голокості. Таким чином це виявляється меморіалом, розтягнутим на декілька країн. Принципова вимога каменів спотикання – табличка встановлюється за ініціативою конкретної людини та на честь однієї людини. Інституції не можуть брати участь в проєкті, тут діє принцип абсолютної людинорозмірності та зв'язку між “ось цієї” людиною сьогодні та “ось цієї” людиною минулого.

В Україні камені спотикання встановлюють з 2009 р. Перші з'явилися у Переяславі на честь Естер Дікінштейн, Марії Яківець, Григорія Беляєва та Якова Білошицького. Зараз камені спотикання можна побачити у Києві, Рівному та Чернівцях.

Включення гендерного компоненту до рекомендацій про роботу з пам'яттю

Чому важливо

Внесок чоловіків та жінок військових і цивільних, різного віку у здобуття незалежності, захист у сучасній війні Росії проти України є важливим для меморалізації досвіду і опору війні. Якщо ми повернемося до подій після широкомасштабного вторгнення російської федерації, то згадаємо окрім трагічних подій об'єднання зусиль для опору ворогу, підтримки тих, хто приїхав у громади рятуючись від тимчасової окупації. Меморалізація різноманітного досвіду опору війні сприятиме соціальній згуртованості і вдячності захисникам і захисницям, які є мешканцями громади, волонтерам та волонтеркам, носитиме терапевтичний характер для колективної пам'яті про тимчасову окупацію громад, які були окуповані. Така робота сприятиме спільній пам'яті зцілення від пережитого насильства, створюватиме довіру, підтримку та емпатію в громаді, що особливо важливо, якщо в громаді можуть бути люди, які постраждали від сексуального насильства пов'язаного з конфліктом.

В цьому додатку наведені приклади роботи з жіночої історії, які надихають опором, який чинили жінки у найдраматичніші моменти історії України, навіть в таборі Гулаг (дослідження "Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти" докторки історичних наук Оксана Кісь), національно визвольному русі (дослідження історикіні Марини Мірзаєвої «Жінки свободи») участь українок у Першій світовій війні як військовослужбовиць та вплив першої світової війни на жінок в Україні (Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни, кандидатки історичних наук Мар'яни Байдак).

Включення різноманітності в спогади про війну сприятиме не тільки пошануванню жінок і чоловіків військових, волонтерів, громадських активістів і активісток, але і утвердженню цінностей гендерної рівності та інклюзивності. Гібридна агресія російської федерації маніпулювала і активно використовувала та по-

пуляризувала гендерні стереотипи з метою маргіналізації прав людини, радикалізації суспільства з використанням тематики гендерної рівності створенню перешкод для участі жінок у соціальному та політичному житті, у тому числі в секторі безпеки і оборони. У контексті гібридної агресії досі використовується хибна маніпуляція, що гендерна рівність представляє загрозу традиційним українським цінностям, майже в кожній промові президент росії зазначає, що захищає росію від "гомогейдиктатури", яка існує в Україні. Включення до роботи з пам'яттю гендерно чутливого підходу сприятиме виконанню Концепції комунікації у сфері гендерної рівності (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 року № 1128-р) та плану на її виконання (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 січня 2023 р. № 79-р). Зокрема п.14 Забезпечення проведення інформаційної кампанії щодо рівної участі жінок та чоловіків у вирішенні питань подолання конфліктів і протидії безпековим викликам, встановлення миру і протидії насильству, пов'язаному з конфліктом.

Іншим важливим документом прийнятим державою є План заходів з виконання Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 "Жінки, мир, безпека" на період до 2025 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 р. № 1150-р)[2]. План містить низку заходів щодо сприяння участі жінок в секторі безпеки, залученню жінок до прийняття рішень на рівні держави та громад у забезпеченні безпеки та відновленні. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 "Жінки, мир, безпека"[3] була прийнята у 2000 році з метою посилення голосу і видимості жінок, не тільки як таких що найбільше страждають від війни, але і видимості дій жінок як захисниць на військовому рівні, рівні і рівні громад. Також резолюція закликає звертати увагу, що жінки є не гомогенною групою, тому описуючи досвід жінок важливо не забувати про цю різноманітність. Щодо роботи з пам'яттю, то П. 32.2. Плану містить «розроблення методичних рекомендацій щодо етичних підходів у висвітленні сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, у засобах

масової інформації з дотриманням конфіденційності, запобігання розповсюдженню психотравм у суспільстві та психологічного “зараження” населення та проведення інформаційних заходів щодо етичної культури висвітлення інформації про злочини, пов’язані із збройним конфліктом, зокрема злочини сексуального характеру».

Як зробити?

1. Створення та поширення аудіовізуальних творів про історії жінок та їх внесок у перемогу у війні, протидії безпековим викликам у громаді, встановленні миру і протидії насильству, пов’язаному з конфліктом.

Наприклад, це можуть бути виставки, усні історії, записи розповідей членів родин загиблих захисників і захисниць. Важливо поряд із вшануванням жінок і чоловіків військових уникати спотворенню фактів про них, намагатися зібрати історії про них від різних людей, не спрощувати образи, не підкреслювати гендерні стереотипи щодо ролі жінок та чоловіків. Наприклад, якщо герой чи героїня мають дітей, не варто при записі усної історії запитувати жінок «як ви залишили своїх дітей», про батьківство важливо запитувати, але робити це рівнозначною мірою і жінок, і чоловіків.

2. Створення інформаційних продуктів про інформування суспільства про роль жінок у вирішенні питань подолання конфлікту і протидії безпековим викликам, встановленні миру і протидії насильству, пов’язаному з конфліктом.

Досвід жінок різних соціальних верств, вікових, етнічних, расових, професійних груп можуть різнитися, при підготовці інформації потрібно писати як і про вплив війни та жінок, так і по дії жінок щодо опору війни, дії.

Розмаїття життя жінок під час війни, практики материнства, традиційні жіночі заняття (побутові й виробничі), є важливі для розуміння жіночого досвіду війни так само як і досвід жінок військових, діяльність жіночих організацій у відповіді на гуманітарні потреби. При підготовці усних історій важливо пам’ятати про досвід різних жінок, тих що проживали в місті і селі, військових, ветеранок, волонтерок, жінок з інвалідністю, ромських жінок тощо.

3. Сприяння меморалізації досвіду громад, які пережили окупацію

Документування в різний спосіб найдраматичнішого досвіду життя під час окупації надзвичайно важливий, є приклади як звичайні жінки медсестри демонструвати неабияку силу і відвагу в опорі російським військовим, проявляли гнучкість, витривалість, стійкість, винахідливість, силу духу, наполегливість, коли опинялися в умовах окупації, застосовували різноманітні нестандартні стратегії для виживання поранених військових, ризикуючи своїм життям. Згадуючи жінок волонтерок ми побачимо дієвість жіночої солідарності та мережування, згуртованості і підтримки.

4. Допомога висловити досвід пережитого сексуального насильства.

Природа людської пам’яті така, що намагається витіснити все погане, що сталося з людиною, так само громади можуть прагнути забути, що такі злочини також могли бути скоєні з їх мешканцями незалежно від статі. Міжнародний досвід показує, що громада має розуміти, що для зцілення та стійкості громади і людей, які перенесли насильство, постраждалі особи мають мати можливість без осуду отримати підтримку громади, тоді вони будуть готові шукати правосуддя. Проведення заходів роботи з пам’яттю сприятиме створенню сприятливої атмосфери для готовності постраждалих від сексуального насильства пов’язаного з конфліктом заявляти про такі злочини.

Журналістка та адвокатка Лариса Денисенко, яка працює з постраждалими від сексуального насильства звертає увагу на важливість сенситивного підходу до потреб постраждалої особи, вона застерігає, що «Втім, публічність, суспільний та медійний інтерес, інформаційний супровід може істотно порушити право на приватне життя потерпілої та її близьких, право на гідне ставлення і безпеку. Неделікатність, неповага, потужний галас може подовжувати злочин та посилювати його наслідки, зокрема, у справах сексуального насильства, травмувати, ретравмувати, стигматизувати і завдавати іншої шкоди уцілілій та її родині.»

На основі переосмислення українського досвіду та міжнародних стандартів Лариса Денисенко підготувала «ПРАВИЛА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПІДТРИМКИ ПОТЕРПІЛИХ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА ТА ЇХНІХ БЛИЗЬКИХ».

Приклад підготовки експозицій з досвіду війни жінок

Центр гендерної культури проєкт зі збору історій українських жінок, життя яких змінила війна. Завдяки підтримці Українського жіночого фонду було створено нову виставку в онлайн Музеї жіночої та гендерної історії.

<https://gendermuseum.com/%d1%97%d1%97%d1%81%d1%82%d0%be%d1%80%d1%96%d1%8f-%d0%b2%d1%96%d0%b9%d0%bd%d0%b8/>

Понад 100 історій, сповнених трагізму, героїзму та віри у майбутнє поповнили музейний фонд. Кожна унікальна історія залишиться як свідчення жорстокості та жахів війни.

Методологія збору історій передбачала роботу у декількох напрямках. Майбутнім героїням пропонувалося долучитися до проєкту або надіславши розповідь, або взявши участь в аудіозапису під час групової зустрічі в ZOOM. В результаті роботи команди проєкту з обробки історій, на сторінці виставки можна тепер прослухати аудіорозповіді та прочитати історії, якими ділилися учасниці.

Важливо звернути увагу на дизайн музейного сайту і експозиції, який посилює емоції, доповнює історії, приваблює глядацький інтерес, контент спонукає відрефлексувати події війни, які кожен і кожна мають у житті та зберегти про них пам'ять. Подібні ініціативи онлайн виставок можуть постійно доповнюватись, спонукати до проведення заходів офлайн із дотриманням всіх правил безпеки.

Виставка «Вишиті болем» - приклад терапевтичної і сенситивної роботи з пам'яттю і розповіді про пережитий досвід сексуального насильства: <https://vyshyti-bolem.in.ua/#home>

У п'яти рушниках зібрали історії про сексуальне насильство, скоєне російськими військами над українцями, які були в окупації. Ці історії базуються на подіях, які відбулися насправді. Щоб прочитати історію і пояснення символів, вишитих на рушниках, потрібно перейти за посиланням і сканувати штрих-код. Вони є під кожним стендом.

"На сайті "Далі Є", який супроводжує проєкт можна отримати психологічну та юридичну підтримку для постраждалих від СНПК. Там працюють фахівчині, які згодні й можуть допомогти людям, які постраждали від сексуального насильства. Треба навести телефон на штрих-код і прочитати, що не одна вона така. І є шлях, є вихід. Цей проєкт спрямований на те, щоб допомогти жінкам і всім постраждалим від СНПК далі жити.

Українська асоціація дослідників жіночої історії зосереджує наукові інтереси та освітню діяльність на дослідженні та/або викладанні жіночої та гендерної історії.

<https://www.womenhistory.org.ua/index.php/elektronni-resursi/16-elektronna-biblioteka>

Електронні ресурси містять дослідження з різних аспектів жіночої історії, методологічні пояснення як готувати дослідження з фокусом на різноманітному досвіді жінок.

**Проект «Жінки свободи» історикині і нині
військовослужбовиці Марини Мірзаєвої**

«Жінки Свободи» – описуючи біографії жінок в українському визвольному русі, авторка переосмислює їх життєвий шлях. Це історії сильних особистостей, які стали прикладом незламності для нашого покоління. Авторка готує книжку наразі у видавництві Виват.
<https://www.facebook.com/womenONwars>

Методичні рекомендації усноісторичного інтерв'ювання учасників та свідків російсько-української війни

(повна версія тут)

Усна історія – один із інструментів, включених у документування перебігу війни. Це міждисциплінарна галузь, основним завданням якої є записати (у відео- чи аудіоформаті) усні розповіді людей про їхній суб'єктивний досвід пережиття події, свідками чи учасниками якої вони стали.

В усній історії використовуються різні види інтерв'ю. Зокрема – напівструктурований, до якого доцільно вдаватися для опитування учасників та свідків російсько-української війни. Цей вид складається з вільної нарації оповідача та відповіді на уточнення та питання із допоміжної програми інтерв'ювання.

Основою інтерв'ю має стати розповідь оповідача. Програма інтерв'ювання слугує допоміжним засобом для спрямування інтерв'юером бесіди та формулювання уточнювальних і додаткових питань.

Під час інтерв'ю мають бути присутніми лише особи, задіяні у ньому. За необхідності учасники інтерв'ю можуть у будь-який момент перервати запис. Для комфортного перебування у процесі розмови всі учасники інтерв'ю мають бути забезпечені водою чи іншими безалкогольними напоями за бажанням.

Перед початком запису інтерв'юер має детально пояснити перебіг процесу інтерв'ю: що оповідач може почувати себе вільно, висловлювати будь-яку власну точку зору, за потреби робити перерви, тамувати спрагу. Інтерв'юеру варто попередити оповідача, що на початку запису для

фіксації відеокамерою чи іншою технікою ним будуть названі дата, час та місце інтерв'ю, а також прізвища та ім'я його та інтерв'юера. Оповідач має знати, що впродовж бесіди інтерв'юер буде робити нотатки, що допоможуть вести розмову.

Правила поведінки інтерв'юера:

- цілковите сприйняття особистості оповідача та його розповіді;
- постава, жести, емоції, вираз обличчя і очей мають свідчити про стриману прихильність до оповідача;
- не ініціювати і не втпучатися у дискусії;
- бути ввічливим, привітним та уважним;
- надавати можливість оповідачу самому спрямовувати свою розповідь;
- уважно слухати, щоб уникати повторів, а уточнюючі питання були влучними (робити деякі записи для уточнюючих питань);
- не висловлювати власного бачення подій, щоб не впливати на розповідь оповідача;
- не переривати оповідача, давати йому можливість завершити думку;
- надавати можливість розповісти про, на перший погляд, відсторонені теми: якщо оповідач їх порушує, то існує причина, чому він їх пов'язує з темою інтерв'ю. Якщо розповідь на відсторонені теми триває занадто довго, слід коректно спрямувати оповідача до теми інтерв'ю.

Весь процес інтерв'ювання можна умовно розділити на 2 частини:

- I) розповідь оповідача (наративна частина);
- II) відповіді на уточнювальні питання, що виникли в інтерв'юера під час розповіді оповідача та ті, що містяться у програмі інтерв'ювання.

I. На початку першої частини оповідачу пропонують розповісти про себе, а також про побачене і пережите під час події. При запрошенні оповідача на інтерв'ю та на його початку інтерв'юеру слід вживати нейтральні формулювання при називанні подій, щодо яких проводиться інтерв'ю та умовних категорій людей, які брали участь у цих подіях. Це дозволить убезпечитися від нав'язування оповідачеві вербальних кліше, які можуть бути для нього неприйнятними.

Якщо під час підготовки до інтерв'ю виявиться, що потенційний оповідач якимось чином фіксував події (фото, відео, щоденник тощо), можна запропонувати передати копії цих документів досліднику, до архіву УІНП. Також можна побудувати інтерв'ю на розповіді з використанням цих документів.

Перша частина інтерв'ю передбачає переважно бездіалогову комунікацію, тобто є розповіддю оповідача, яку не варто переривати ніякими, навіть, стимулюючими запитаннями. Зусилля інтерв'юера з підтримки і розгортання розповіді оповідача на цьому етапі можуть обмежуватися насамперед мімікою, жестами й невербальними знаками або заохочувальними, але нейтральними словами чи дуже коротенькими реченнями: «розумію», «так-так, звичайно», «дійсно», «насправді». Стримана прихильність до оповідача й сприятливе невтручання в його розповідь повинні стати головними принципами роботи інтерв'юера на цьому етапі.

II. У другій частині інтерв'юер має деталізувати важливі, з його погляду, моменти розповіді оповідача, при цьому формулювання питання варто починати зі слів: «Ви говорили про...», «Ви пригадували...», «Ви називали...» тощо.

Дуже важливим у процесі інтерв'ю є те, щоб відповіді оповідача якомога точніше виражали його власну думку, а «ефект інтерв'юера» зводився до мінімуму. Ефектом інтерв'юера називають усі погрішності при опитуванні, пов'язані зі впливом інтерв'юера на оповідача. Вплив, який чиниться на оповідача, може не усвідомлюватися самим інтерв'юером, відбуватися приховано і виявлятися у формулюваннях питань, а також загальному емоційному тоні бесіди, міміці, поведінці учасників розмови.

Для того, щоб звести до мінімуму ефект інтерв'юера (повністю виключити його неможливо) треба уникати використання запитань, що натякають на бажану відповідь. Слід дотримуватися таких правил: усіляко обминати прояви ставлення самого інтерв'юера до обговорюваної теми. Наприклад, небажано використовувати вирази: «Чи було насправді так, що...?», «... Чи згодні Ви з цим?».

Надалі можна вибрати з програми інтерв'ювання

ті питання, які під час оповіді ще не були порушені. Не треба задавати тих питань, відповіді на які, за відчуттям інтерв'юера, оповідач не може дати.

Насамкінець бесіди можна запитати, чи є ще щось таке, що не було згадано під час інтерв'ю, про що оповідач хотів би додати.

Після всіх відповідей слід коректно завершити інтерв'ю, подякувавши оповідачу і підкресливши важливість його участі у проєкті.

Інтерв'юер може попросити оповідача порекомендувати осіб, свідчення яких про події він вважає важливими або які можуть доповнити його розповідь.

Збір інформації про мужні та людяні діяння під час російсько-української війни

Український інститут національної пам'яті започатковує збір свідчень (інформації) про праведні (людяні) та мужні діяння, які здійснено під час російсько-української війни. До уваги беруться факти допомоги, порятунку та мужніх вчинків, здійснених цивільними на окупованій території чи в районі бойових дій (прифронтовій території).

Мета

Метою проекту є збір, аналіз, систематизація і збереження інформації про людяні та мужні діяння задля увічнення пам'яті про людей, які їх вчинили, й поширення серед громадськості інформації про такі подвиги цивільних.

1. Організація та збір інформації

1.1. Організатором збору виступає Український інститут національної пам'яті.

1.2. До участі в організації та проведенні збору залучаються:

- обласні державні адміністрації;
- освітні заклади та бібліотеки;
- громадські організації;
- медіа;
- громадяни та громадянки України, що мають спеціальну методичну підготовку або готові її здобути.

2. Вимоги до змісту та оформлення зібраної інформації:

2.1. Загальні:

2.1.1. Надіслані матеріали мають відповідати хронологічним та територіальним вимогам: містити інформацію про людяні й мужні діяння, які було вчинено з початку російсько-української війни цивільними на окупованій території чи в районі бойових дій (прифронтовій території).

2.1.2. Матеріал має бути цілісним і зрозуміло викладеним. Важливо долучити до текстового викладу принаймні один із наведених матеріалів: документи, свідчення очевидців (бажано щонайменше два), фото- та відеоматеріали, посилання на журналістські розслідування.

2.1.3. Автор може не надавати згоду на публі-

кацію чи зазначити особливості (певний термін або умови), за яких буде можливою публікація історії.

2.2. Вимоги до фото:

2.2.1. Фото якомога кращої якості надсилати в електронному форматі.

2.2.2. До фотографії потрібно надати коментар:

- автор та/або джерело фото;
- опис фотографії, що на ній зображено;
- час, коли зроблено фотографію. У випадку, коли невідома точна дата, вказати приблизні часові межі.

2.3. Вимоги до документів:

2.3.1. Документи можна надсилати й у вигляді фотокопії, і в друкованому вигляді. Потрібно зазначити місце зберігання оригіналу документа.

2.3.2. Додати опис та датування документа.

2.4. Вимоги до свідчень:

2.4.1. Записані усні та письмові свідчення повинні подаватися повністю, зі збереженням авторської мови, без редагування.

2.4.2. До свідчення потрібно додати короткі біографічні дані про кожного оповідача (прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, місце проживання).

2.4.3. Свідчення повинно містити дату його написання, свідок власноруч зазначає, що з його слів записано правильно, дає згоду на публікацію свідчень (зразок додається) і підтверджує це власноручним підписом, також свідок може не надавати згоду на публікацію чи зазначити особливості (певний термін або умови), за яких буде можливою публікація свідчення.

2.5. Інформацію на розгляд до Українського інституту національної пам'яті потрібно надсилати на поштову або електронну адресу: вул. Липська, 16, Київ, 01021, ua.bravehearts@gmail.com.

2.6. У супровідному листі необхідно вказувати прізвища, імена та по батькові тих, хто зібрав та надіслав інформацію, сферу діяльності, контактні телефони та електронні адреси.

2.7. Надіслані матеріали будуть включені до зібрання мужніх та праведних діянь. Інститут здійснюватиме оприлюднення зібраних матеріалів за згодою авторів та залишає за собою право відбору історій для публікації.

Дотичні інформаційно-методичні матеріали:

- Український інститут національної пам'яті/ меморіалізація: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya>
- Український інститут національної пам'яті/ усна історія: <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya>
- Український інститут національної пам'яті/ збір свідчень про людяні та мужні діяння під час російсько-української війни: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/uinp-ogoloshuye-zbir-svidchen-pro-lyudyani-ta-muzhni-diyannya-pid-chas-rosiysko-ukrainjskoy-viyni>
- Міністерство молоді та спорту України/ вшанування пам'яті борців за незалежність України: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Patriotychne_vyhovannia/Info_metod_materialy/vshanyvannya-broshyraostannyafinvshanyvannya-broshyrafyn.pdf
- Міністерство у справах ветеранів України/ встановлення меморіальних дощок: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/upload-ed-files/%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%B4%D0%BE%D1%88%D0%BA%D0%B8.pdf>
- Закон України “Про музеї та музейну справу”: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>
- Закон України “Про охорону культурної спадщини”: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>
- Положення про Музейний фонд України: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF#Text>
- Глосарій: поняття й терміни які використовуються в роботі з минулим та колективною пам'яттю (платформа культури пам'яті “Минуле/Майбутнє/Мистецтво”): <https://pastfutureart.org/glossary/>
- Електронна база даних Міністерства культури та інформаційної політики про зруйновані внаслідок російської агресії пам'ятки культурної спадщини в Україні: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/>

Інтернет-ресурси:

- Міністерство оборони України: <https://www.mil.gov.ua/>
- Міністерство культури та інформаційної політики України: <https://mkip.gov.ua/>
- Міністерство у справах ветеранів України: <https://mva.gov.ua/ua>
- Український інститут національної пам'яті: <https://uinp.gov.ua/>
- Державне агенство розвитку туризму України: <https://www.tourism.gov.ua/>
- Національний музей історії України у Другій світовій війні: <https://warmuseum.kyiv.ua/>
- Національний військово-історичний музей України: <http://nvimu.com.ua/>
- Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні - Музей Революції Гідності: <https://www.maidanmuseum.org/>
- Музей АТО Дніпро: <http://ato.museum.dp.ua/>
- Книга пам'яті полеглих за Україну: <https://memorybook.org.ua/>
- Центр досліджень воєнної історії ЗСУ: https://www.facebook.com/AFUmilhistory?locale=uk_UA
- Платформа пам'яті “Меєморіал”: <https://www.victims.memorial/>
- Платформа культури пам'яті “Минуле/Майбутнє/Мистецтво”: <https://pastfutureart.org/about/>
- Громадська організація “Музей сучасного мистецтва”: <https://moca.org.ua/>
- Спільнота та організація “Ukrainer”: <https://ukrainer.net/>
- Проект “Стріткод”: <https://streetcode.com.ua/>